

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Муаллифлар: Мирқосимова Марғубахон Мирқобиловна,
педагогика фанлари доктори

Рустамова Малика Юсуповна,
филология фанлари номзоди

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН

ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ – 2007

Мазкур ўқув қўлланма Ўзбек тили ва адабиёти факультетлари бакалавриат босқичида таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган. Ёўлланманинг «Ҳозирги ўзбек шеъриятининг етакчи тамойиллари», «Ҳозирги ўзбек дostonларининг бадий хусусиятлари», «Драматургия тараққиётининг янги босқичи», «Танқид ва публицистика» қисмларини педагогика фанлари доктори М.Мирқосимова; ўзбек насрининг тараққиёт хусусиятлари ёритилган қисмларни филология фанлари номзоди М.Рустамова ёзган.

Данное учебное пособие предназначено для студентов филологических факультетов по специальности 5141100– «Узбекский язык и литература» и соответствует рабочему программ по предмету «Современный литературный процесс».

Такризчилар: Умарали Норматов, Ўзбекистонда
хизмат кўрсатган фан арбоби,
ЎзМУ профессори,
филология фанлари доктори

Норбой Худойбергaнов, ЎзФА
етакчи илмий ходими, филология
фанлари доктори, профессор

Ўқув қўлланма Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети илмий кенгашининг 2007 йил «25» январдаги 6-сонли мажлис баёни билан нашрга тавсия қилинган.

КИРИШ

Ҳозирги адабий жараённинг, хусусан, мустақиллик даврида ўзбек адаблари яратган лирик, эпик ва драматик асарларни тадқиқ этганда, ўзбек адабиётида алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини акс эттириш борасида катор ютуқлар қўлга киритганлигига амин бўламиз. Тўғри ҳар бир одамнинг ўзи алоҳида шахс. Айни чоғда, у ўзигагина хос оламга, интеллектуал – рухий хусусиятларга эга. Шу жиҳати юксалган сайин инсон ўзига хос хислатларини, ўз индивидуаллигини янада теранроқ, ёрқинроқ акс эттиради. ўзбек ёзувчилари айни шу ҳаёт ҳақиқатини ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англашга интиладиган қаҳрамонлар воситасида, одамларга ҳам бошқалар каби эмас, ўзига хос муносабат билдириш, ўз қаҳрамони орқали атрофдаги одамларни ўзимизга маъқул келиш ё келмаслигига қараб эмас, балки борича, қандай яратилган бўлса, шундайлигича зиддиятли ва мураккаб инсон сифатида қабул қилиш зарурлигини, муҳими, инсонни англаш эканини таъкидлашга уринаётганликлари миллий мустақиллик даври ўзбек адабиётига хос муҳим хусусиятдир. Шуниси ҳам борки, инсонни тушунишга даъват этиш инсонни англаш фалсафасини талаб қилади. Инсонни тасвирлаш орқали эса ана шу ҳаёт фалсафаси яратилади. Зотан, адабий жанрлар тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига ёндашиш тамойилларининг ўзгариб, такомиллашиб бориши табиий ва зарурий жараён ҳисобланади. Аммо бадиий ижоднинг азалий қонунлари барча даврлар учун ўзгармасдир: ёзувчи воқеанавис эмас, инсоншунос сифатида иш кўриб инсон қалби ҳақида айтилмаган ҳақиқатларни бадиий кашф этсагина, у яратган асар эстетик қиммат касб этади. Ушбу қўлланмада ҳозирги адабий жараённинг ўзига хос тараққиёт тенденциялари, етакчи эстетик тамойиллар ҳақида сўз боради. Шуниси ҳам борки, адабий жараён йилдан йилга ўзгариб, тараққий этади, бадиий ижод ва эстетик фикр тараққиётига боʻлиқ ҳолда равнақ топади. Муаллифлар ҳозирги адабий жараён муаммоларига диққатни қаратиш орқали мустақиллик даври ўзбек

адабиёти намуналарини таҳлилга тортдилар ва муайян хулосаларни баён этдилар.

**ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ
ТАМОЙИЛЛАРИ**

Бугунги ўзбек шеъриятининг анъанавий тасвир услубидан фарқ қилувчи янги образлар, қутилмаган рамзий ифодалар, қочиримлар тазод ва пародокслар, энг муҳими, бетакрор сероҳанг, сермаъно ифодалар билан китобхонни ўйлантиради. Фикрнинг ихчам, лўнда шаклда ифодаланиши, замонамиз ва замондошимиз руҳий оламини янги жиҳатлардан поэтик тадқиқ этиш – инсоннинг безовта руҳини, дардларини тасвирлаш борасида эришган ютуқлари ўзбек шеърияти янги поэтик сарҳадларни кашф этаётганлигидан далолатдир.

Хусусан, истеъдодли шоир Баҳром Рўзимухаммад яратган ана шундай поэтик кашфиётлар анъанавий шаклларга мос тушмайди, гапларнинг грамматик жаҳатдан параллел жойлаштирилиши, риторик тузилиш мурожаат, хитоб оҳанглари ифодалашга йўналтирилганлиги билан янги.

Арвоҳнинг дастхатини кўрдим
қоқилиб йиқилдим бир бўлак тушга

Осмон

қорачиғи суғуриб олинган

кўз каби

Бойўғли увиллар эди

хувиллаб қолган боғда

Соялар

ҳеч ким таклиф қилмаса-да

рақсга тушарди

Яна нима дейишим мумкин

дунё кенг экан.

Мазкур шеърда Бойўғли увиллаётган кимсасиз боғ, қорачиғи суғуриб олинган осмон, рақсга тушаётган соялар гўё туш кўраётган одам нигоҳлари орқали кузатилади. Туш эса ўлимга қиёсланади. Шу боис, шоир тасвирлаётган манзара жонсиз, ҳаракатсиз, маънисиздай туюлади. Аммо инсоннинг кўзларига яширинган олам билан ақл ва идрокка сингишган дунё

манзаралари айни оламнинг турфа кўринишларидир. Шоир дунёнинг кенглигини таъкидлар экан, унинг рангин эканлигига ҳам диққатни қаратади.

Жийда гули

мени маст қилди

жин чалди жийданинг остида

Сап-сарик чирокмикан бу гуллар

юлдуз шуъласидан қувват оларми

нукул қошиқчилар жаранги

Энг хавфлиси шундаки

болари нектар йиғмоқ учунмас

сизни чақиш учун келади...

Жийда гулининг ифоридан маст ҳолдаги лирик қаҳрамон гўзаллик ўғриси сифатида тасвирланади. Табиий гўзалликнинг шарбатини симирувчи боларилар бу «ўғрини» чақиш учун келаётгандай. Манзара анъанавий поэтик тасвирга сира ўхшамайди. Шоир айтмоқчи бўлган поэтик фикр ҳам яширин. Тасвирланаётган манзарадан китобхон ўз зехни ва туйғулари қувватига кўра маъно англайди: гўзаллик қаршисида эс-ҳушидан айрилган лирик қаҳрамонни жин чалиши натижасида у жийда гулларини сарик чирокларга, жийда гулига парвона боларининг ҳаракатларини қошиқчалар жарангига ўхшатади. Айни шу нуқтада поэтик маъно юзага чиқади: бизни ўраб турган олам ва унинг гўзалликларидан ҳайратланишни, завқланишни билмаган инсон ҳаёти рўёга ўхшайди. Бундай одамлар фақат ейиш-ичиш ғами билан умр ўтказадилар, уларни боларининг машаққатли меҳнати натижаси эмас, ўз жонининг, ҳузр-ҳаловатининг беҳавотирлиги қизиқтиради. Бундай одамлар боларидан ҳам майдароқ, боларичалик фойда келтирмайдиган, ўз нафсининг кулларидир. Шеърда манзара ичига қараб ҳаракатланувчи спирал кўринишли поэтик тафаккур бу дунёнинг ранг-баранг манзараларга бойлигини, ҳар бир манзара ўз ички маъноларига эга эканлигини ифода қилади. Шоир шеърларидаги ҳар бир сўз, ҳар бир сатр муайян бир образли ифодага, рамзий

маънога ва ички оҳангга эга эканлигини қуйидаги шеър орқали ҳам кузатиш мумкин:

Узоқ тараддудланиб турди Қўрқув
хотиржамликка ўхшаб бамайлихотир
тахликага чап бериб турди
Қўлини соябон қилиб қошига
Ваҳима яшаётган уйга қаради
қаради музаффар навкар сингари
Сўнг эса
сўнг шундай алпозга тушдики
калтирамаган жойи қолмади.

Қўрқув образи орқали шоир диққатимизни унинг ҳавфли маънавий иллат эканига қаратади. Кези келганда қўрқоқ одамлар хотиржам, уддабурон, айёр ва ўта эҳтиёткордирлар. Аммо мардлик талаб қилинганда улар ўз-ўзини фош этади. Ана шу маънолар қўрқув образи орқали тасвирланаётган манзара-ҳолат замиридан англашилади. Кўриниб турибдики, бундай шеърларнинг чуқур маъноларини илғаб олиш учун икки муҳим омилни теран идрок этиш талаб қилинади: биринчиси, Навоий, Бедил сингари санъаткор ижодкорларнинг меросидан, анъаналаридан; иккинчиси, умумевропа бадий тафаккурининг нафис намуналаридан бохабарлик бугунги ўзбек шеърлятида Баҳром Рўзимуҳаммад каби шоирлар ижодида ана шу икки муҳим омил ўзаро тутшиб янги бадий кашфиётлар яратилишига таъсир кўрсатмоқда. Бармоқ вазида ёзилган шеърлардан фарқ қилувчи ҳижо, туроқ ва қофиядан узоқ, халқ жонли тилига яқин бундай сарбаст шеърлар кўпроқ насрга ўхшаб кетсада, бадий поэтик тили, сермаънолилиги, оҳанги, сўз қўллашдаги шоир маҳорати ила шеърлятнинг очилмаган сарҳадларига китобхонни етаклайди, ўйлатади, фикрлатади.

Илоннинг ўзидан эмас
шаклидан қўрқаман
шамойили совуқ мен учун

мабодо мушукка ўхшаганида борми

силаб-сийпалардим илонни...

Ҳаётда муайян шакл-шамойилга балки ўз нуқтаи-назарига эгалик кимларнидир чўчитар, ҳақ сўзни дангал айтувчилардан кўпчилик ҳадиксираар. Агар бундай одамлар дафъатан мўмин-қобил ё мулойим кишига айланиб қолсалар, ҳамма «ёқтирадиган» қиёфага кириши мумкин. Хўш, мўмин-қобиллар нима учун барчага ёқади? Шоир «мўмин-қобиллик» ортига яширинган маънавий иллатлар ҳақида ўйлатаётир.

«Соялар суҳбати» номли шеърида шоир ранг образ ва ранг рамздан маҳорат билан фойдаланган:

Менга нима бўлди учта соям бор

Иккитаси рангсиз биттаси сарик

Ҳиринглаб кулади бир соям

Чунки йўқотиб қўйдим болалигимни

Топганим жийда гулининг ифори

У ҳам бошқа боққа ўтиб кетганди...

Шоир инсон умрининг паллаларини сояларга ўхшатади. Иккита рангсиз соя – болалик ва йигитлик даврини маънисиз ўтказган инсон умрининг соялари. Сарик рангли соя – қарилик чоғи ўз умрини сарҳисоб этиб, ўз устидан кулаётган, яъни бўм-бўш ҳаёти устидан ҳукм чиқарган инсоннинг умумлашма образи. У ҳаётда юксак ё эзгу мақсад учун яшамаган, аммо қачондир гўзалликни севган. Афсуски, бу гўзаллик ҳам «бошқа боққа ўтиб кетганди».

Хулоса қилиб айтганда, бугунги ўзбек шеъриятига хос ранг-рамз, образ-рамз орқали ифода қилинаётган маънолар, образли ифодалар шоирларнинг ўзига хос услуби ва маҳорати орқали янги поэтик кашфиётлар яратилишига замин бўлиб хизмат қилмоқда.

Кейинги йилларда яратилган ўзбек шеърияти намуналарини кўздан кечиран эканмиз, жаҳон адабиётига хос илор ижодий анъаналарни миллий руҳият рангларига йўлириб ифодалаш анъаналарини ҳам, янги талқин

услуги ва янги шаклий изланишларни; анъанавий услубнинг хилма-хил ифода кўринишларини ҳам кузатиш имконига эга бўламиз.

Бугунги ўзбек шеърияти марказида турган лирик қаҳрамон замондошимиз қалбида кечаётган ҳис-туйғуларни ХХІ аср кишисининг тафаккур тарзи, руҳий эврилишлари фонида ифода этмоқда. Агар истиқлолгача бўлган давр ўзбек шеъриятида лирик қаҳрамон туйғулари ифодаси орқали унинг қалбини англашга, поэтик тадқиқ-у таҳлил қилишга интилиш кўзга ташланса, кейинги йилларда яратилаётган лирика намуналари биз кўниккан шакл ва услуб чегараларидан «қалқиб чиқиб», эътиборимизни турфа манзаралар тасвирига қаратмоқда. Лирик қаҳрамон нигоҳи қадалган манзара қатига яширинган маъноларни эса китобхон ўз тафаккур туйғулари, бадиий-эстетик идроки ва фаҳми орқали англаб олиши мумкин. Бу хусусият шеъриятнинг сирли-сеҳрли ва ранг-баранг инсон оламини шоир ёки лирик қаҳрамон қандай англаётганлигини тасвирлашдан ўша бетакрор инсонларнинг турфа идроклари-ю ҳис-туйғуларига, кўнгилларига ўзлари йўл топишларига ундаш, **инсонни англашга интилишдан унинг қалбини ўзига англатиш томон қадам ташланганлигидан далолат беради.** Ҳозирги ўзбек шеъриятига хос **бу тенденция** қандай ижодий-эстетик тамойилларда ўз аксини топмоқда?

1. Ўзбек шоирларининг ўзбек классик шеърияти ва халқ оёзаки ижодига хос анъаналарни давом этдириб, поэтик нутқ хусусиятларидан моҳирона фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий маъно ташувчи бадиий умумлашмаларни яратишга интилишларида кўринади:

«Халқим дейман, руҳим тушиб,
Кимлар кўнглинг тўқ қилдилар
Минг сўқиринг тил топишиб,
Бир уйлоинг йўқ қилдилар!»¹

¹ Худойбердиева Ғ. Сайланма. –Т.: Шарқ. 2001. 398-бет.

Шоира Ҳ.Худойбердиева қаламига мансуб ушбу шеърда муҳим ижтимоий-маънавий иллатга китобхон диққати тортилган: қалб кўзлари очилмаган, маънавий «кўрлар» бирлашиб, эл-юрт дардида бедор чинакам фидойиларни йўқ қилишга чоЛанишларининг ўзи катта фожеа! Зеро, яратувчи, фидойи Инсон даражасини забт этиши учун аввало инсон ўзлигини юксалтирмоли, халқ дарди билан ёниб яшайдиган, уйлоқ қалбли бўлиши керакки, бунга «қалб кўзи очилган» буюк инсонларгина эриша олганлар. Афсуски, бундай инсонлар бармоқ билан санарли. Истеъдодсиз, яратувчанлик ҳиссидан йироқ, юрт манфаатларидан ўз хоҳиш-истаклари-ю манфаатларини устун кўювчи маънавий ожиз, қалб кўзлари «кўр» кимсалар эса кўпчиликни ташкил этади. Шоира ана шу ҳаёт ҳақиқатига ишора қилиб, «Минг сўкиринг тил топишиб, Бир уйлоқнинг йўқ қилдилар», - дея салмоқли поэтик фикрни қисқа, аммо ёрқин ифода қилиш маҳоратини намойиш қилмоқда.

Поэтик нутқнинг ўзига хос хусусияти – лаконизмдан фойдаланиб, эътиборимизни лиро-фалсафий фикр ё мушоҳада талаб ҳолатларга, манзараларга қаратиш хусусияти шоира Зулфия Мўминованинг қуйидаги шеърда ҳам кўзга ташланади:

Остонамда йиЛаётир куз,
Остонамда гангийди шамол.
Остонамдан олислаган из –
Остонамда оИр бир савол.
Мен барини тушундим ногоҳ,
Хазонларни газга босиб жим.
Остонамда мен қилган гуноҳ -
Ёлворишни билмаганлигим.¹

«Остона» сўзининг такрор ва такрор қўлланиши янги маъно товланишларига ишора: ёлИзликда кечирилган умрнинг сўнгги «остонаси» - куз йиЛамоқда. Нега? Нима учун? Шамол ҳам умрнинг «сўнгги

1 М'минова З. Ёнаётган аёл. –Т.: Ёзувчи, 1992. 89-бет.

остонаси»гача бу ёлИзлик, тарк этилганликнинг маъносини англамай, умрини бошқа, бегона эшиклар остонасида ўтказган инсон ҳаётининг адои – маънисиз ҳаётнинг «сўнги остонаси» олдида инсон қисматидан гангиган ҳолатда...» хатто шамолнинг ҳам «улоқтириб», «учириб», «кўтариб, ташлашга» бу остонадан (яъни макондан, уйдан) ҳеч нима тополмай, ҳайрон ҳолатда уни тарк этаётганлиги ҳаяжонли ва таъсирчан тарзда тасвирланган. Бу остонадан бош олиб кетган, олислаган «из» қолдирган «Оир савол» ҳам хануз жавобсиз... ЁлИзликда умр кечирган «лирик қаҳрамон»нинг ҳазонрезги палласидаги умр дарахтининг қовжираган ҳазонларини юзига босиб, ўз гуноҳларининг маъно моҳиятини тушунган ҳолати куйидагича тасвирланади:

«Остонамда мен қилган гуноҳ - Ёлворишни билмаганлигим» - дейди. Хўш, ялиниб-ёлвориш нималигини билмаган лирик қаҳрамоннинг «гуноҳи» нимада? Ахир етук шахслар ҳамиша маИрур бўлишган, ёлвориш бинобарин, бош эгувчанлик улар учун ёт хусусият бўлган. Бобур Мирзо, Мирзо УлуБек шахсиятига хос етуклик аломатлари ҳам айни шу жиҳатдан изоҳланади-ку?

Гап шундаки, шеърда шоира кибрга берилиш, «ман-манлик» натижасида ўзи ва ўзгалар дардидан, туйИуларидан, самимиятдан йироқлашган инсон қисматини лаконистик сюжет яратиш орқали таъсирчан манзараларда тасвирламоқда. «Остона» - макон маъносида хилма-хил маъноларни ифода қилган. Остона – уй, хонадон остонаси маъносида; Остона - (умрнинг сўнги палласи маъносида) – бу ўткинчи дунёнинг охири, ҳақиқий дунёга ўтиш остонаси маъносида; остона - (кўнгил остонаси назарда тутилган) қаҳрамоннинг бўм-бўш кўнглининг остонаси маъносида; Остонам – мен муқаддас деб билган эътиқод ва ақидалар манзили, остонаси маъносида. Лирик қаҳрамон ўзини «буюк» деб ҳисоблаган шу боис «буюклар» ҳеч кимга бош эгмайди, ҳеч қачон ялинмайди ва ёлвормайди, – деган ақидага ишониб яшаган.

Аммо, «буюклик» ва «ягоналик» фақат Оллоҳга хос сифатки, бандасининг гуноҳи буни чуқур англаб етмаганлигидадир. Мазкур бадий-

фалсафий умумлашмаларни шоира «остона» сўзининг серқатлам маъно товланишларини бадиий ифода воситаларига моҳирона «пайвандлаш» орқали бадиий кашф этган.

2. З.Мўминова лирикасида «оқ илон», «ёмон туш», каби халқ олаки ижодига хос рамзлар; «тушларнинг оқиши», «ақлу хуш оқиғи» каби муболағали тасвирлар, поэтик кўчимлар, жарангли иборалар, тасвирий воситалардан ўз ўрнида фойдаланиш санъати намуналарини кўплаб учратамиз. Бу хусусиятлар шоира шеърларидан англашилувчи поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглилиги, маъно товланишлари, образлилик ва поэтик нутқ имкониятларидан унумли фойдаланиш натижаси эканлиги аниқ. **Бу ҳозирги ўзбек шеъриятига хос эстетик тамойилдир.**

Ҳозирги ўзбек шеъриятида А.Орипов, Х.Худойбердиева, Усмон Азим, З.Мўминова, Рауф Парфи, Ёутлибека, Сирожиддин Саййид, А.Ёутбиддин, Фахриёр каби шоир ва шоиралар ижодида **поэтик нутқ шакллари**дан унумли фойдаланиб, ўз ички дунёсини ўз тили – «мен» орқали батафсил ва ҳаяжонли тарзда очиб бериш тенденцияси кўзга ташланаётир. Бундай монолог шеърларда ҳар бир ижодкорнинг инсон, олам, жамият, имон-этиқод борасидаги ўзига хос қарашлари бадиий аксини топган. Мана бир мисол:

Дунё камбағални камситиб, Ёажиб
Таин бойитаркан бойроқларини.
Руҳим олиб кўяр бошимдан тожни
Руҳим кўтаради байроқларини!
Ёайдаки етимни етим тишлайди,
Дунё қантармаса каж итларини.
Руҳим юрагимга қаттиқ муштлайди,
Руҳим кия бошлар совутларини¹.

Шоира бундай мурожаат монолог орқали дунёда адолатсизлик ҳукм сураётган экан, «мен» қалбим даъватига кўра курашга отланавераман, - деган

¹ Х.Худойбердиева. Сайланма. –Т.: Шарқ. 2000. 440-бет.

салмоқли бадий умумлашмани ифода этмоқда. Шоир Усмон Азимов эса катор шеърларида **тасвирий монолог воситасида ўз рухиятини тафтиш этиб, ўз дунёсидаги изтироблар моҳиятини таъсирчан манзаралар тасвири орқали тасвирлаш тенденциясини намён этмоқда.** Мана бир мисол:

Ўлларимни қийди занжир. эзилди бошимни –
ТоҶдай қуллик ерга эгди - бўйнимдан торта-торта
Мен ҳақ билдим бу дунёнинг катта-кичик тошини,
Мен тошларга юзим тутдим ёшимни арта-арта.
Бўйларим ачишди. Ҳа, ўпкаларим ачишди.
Ўпкам тўлди одамларнинг «Оҳ»лари тўла тунга.
«Ҳаво» дедим, - томоғимга қаро қурум ёпишди,
Неча йилки, мен ҳавосиз яшайман бутунлай.
Совуқ қотдим. Изиринда чирсиллади сўнганим,
Томирларим – аёзларда музлаган қиёқ ҳануз.
Олов сўраб, гулханларни бўзлаб кезди юрагим,
Ёнлардан ёниб чиқиб, қучоқлади мени муз.
Мен – сувсадим. Мен - қаҳрадим. Мен – ҳас бўлдим.

Ўридим...

Лирик қаҳрамоннинг эрксизликдаги изтиробли ҳолати, эрк сувига ташна дарахт каби қақраб қуриши ниҳоятда таъсирчан ўхшатишлар, жонлантириш, муболаҶа каби тасвирий воситалар, ўз ҳолатини шарҳлаш усули орқали ифодаланган. «Мен»нинг фожиаси эрксизлиги - «тоҶдай қуллик» айна чоҶда тош юракларга юз тутиб, дунёнинг «катта-кичик тошларини» ҳақ деб билганида, уларга ишонч кўзи билан қараб, «тошларга юз бурганида». Бу ўринда шоир умумлашма образ «тошлар» воситасида қалби эзгу тилак ва истаклардан йироқ, ҳиссиз, дийдаси «тош» одамларни назарда тутаётир. Бундай одамлар Эл дардига дардқаш-у, тилакларига тилақдош бўла олмаслигини кеч англаган лирик қаҳрамон одамларнинг «оҳ»лари тўла тунда элу-юрт изтиробларига ҳамоҳанг аламли кўз ёшларини тўкмоқда...

Сўз санъатининг жанрларида ранг билан боғлиқ рамзий образлар кўплаб учрайди. Ҳалқ оғзаки ижоди намуналаридан тортиб Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Маҳмуд Қошғарий, Аҳмад Яссавий асарларида ҳам лавҳалар, табиат тасвирлари, илгари сурилган фалсафий, ахлоқий-дидактик фикрлар ранг рамзлари орқали берилганлиги маълум. Айниқса, Алишер Навоий ижодида мажозий ранглар тимсолларга кўчирилиб комиллик босқичларини забт этаётган инсон дунёсини тасвирлашга хизмат қилганки, ана шу хусусиятлар Мустақиллик даври ўзбек шеъриятида ўзгача товланишлар ва маънолар касб этмоқда.

Оламни ва ундаги турфа ҳолатлар, ҳаёт мураккаблиklarини қалбида кечираётган инсон дунёси ҳам камалакранг. Бутун ҳаёт залворини ўз тафаккурига сиғдиришга уринаётган замондошимизнинг кечинмалари, ўй-хаёллари ҳам чегара билмас даражада ранг-баранг. Ана шу олам ва инсон дунёсидаги муштаракликни бадиий сўз поэтик ранглар орқали ифодалаш имконини берадики, бундай рамзийлаштириш шоирга қисқа оҳанглар ва санокли рангларда инсон тимсолини жонлантиришга қодир мўйқалам тутқазади. Ҳалқ шоири Абдулла Ориповнинг «Билал хабаш» шеърида қора ранг образнинг руҳиятини ёритиб турган эътиқод нурига уйғунлашиб оқликка кўмилса, Шавкат Раҳмон, Азим Суён, Усмон Азим шеърларида учровчи оқ ранг беғуборлик, самимийлик, ёруғлик, эзгулик маъноларини ифода этади. Ҳалима Худойбердиева шеърларида оқ ранг билан ёндош сариқ ва қизил ранглар учрайди. Шоира жудолик, айрилик, тушкунлик, алданиш ҳолатларини сариқ ранглар воситасида жонлантирса, қизил ранг орқали ёвузлик, фожиавийлик, зўравонлик, истибдод рамзларини яратган. Инсон қадри букилган, эрки топталган мустамлакачилик даврида ҳатто нафас ҳам қизил, кишан ҳам қизил, тикан ҳам қизил. **Шоирлар фавқулодда яратилган ифодалар орқали рамзий образларни китобхон кўз ўнгида жонлантиришга эришиб, поэтик ғояни тўлақонли англантишга муваффақ бўлаётгирларки, бу хусусият ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тенденция сифатида тадқиқ этилиши лозим.** Поклик, нурдай бокиралик,

иллатлардан фориғлик, имон-эътиқодлилик Эшқобил Шукурнинг «Яшил ўлим» шеърида асосий бадиий унсур-рамзий образ орқали ифода этилган. Бу хусусиятлар ўзбек шеъриятида ранг рамзлар воситасида инсон дунёсини, олам хоссаларини ўзига хос тарзда англаш ва тасвирлаш усули юзага келганлигини кўрсатади.

Бир қатор ўзбек шоирлари қаторида истеъдодли шоир Баҳром Рўзимухаммад ижодида ҳам рангларнинг рамзий қўлланиш усли ўзига хос поэтик тимсоллар яратишга хизмат қилганлигини кузатиш мумкин.

Инсон табиатга талпиниб яшайди. Унинг бағрида ўзини қушдай енгил, дардларидан фориғ ҳис этади. Табиат гўзалликларига боқиб баҳра олади ва ўзини унинг бир бўлаги деб билади. Аммо она табиатни асраш инсониятни кулфатлардан асраш эканини ҳамиша ҳам ёдда сақламайди.

Вақтики ер тарс ёрилганида
Ҳавода учиб миллионлаб ер бўлаклари
Мумдек эриб битса
Тутунга айланса ер
Вақтики сирғалса юлдузлар
Уч қуёш чарх урса кўкда
Ва уч қуёшга жуфт бўлса уч ой
Тун ва кундуз қоришса бир – бирига
Вақтики борлиқ ўз маъносини йўқотса буткул...

Тасаввур қилинг, сарҳадсиз фалак бўм-бўш бўлиб қолса, тутунга айланса ер? Шоир бепарволик, бемақсад яшаш, гуноҳлардан юраклар эзилмас даражага келса, инсонлар борлиқни талон- тарож қилиббўлишса, тугатишса, ҳатто, янчиб бир-бировларин, ҳайҳот, бу ҳолга чидаш беролмай, ер тарс ёрилса, мумдай эриб битса борлиқ!- дея хитоб қилмоқда.

Ёруғлик ўрнини зулмат-у қоронғулик эгалласа, борлиқ ҳам ўз маъносини буткул йўқотса, демак куррамиз ҳам коинотда чилпарчин бўлади! Шоир ана шу фалокатни кўз олдимизда қуюқ қора ранглар орқали

жонлантиради, инсонлар қалбининг рангсизлиги, бўшлиққа айланиб қолганлиги оламнинг бўм-бўшлиги билан уйғун тасвирланади.

Ана ўрик гули
хўрозқандга ўхшаб музлади
яшиллик совқотиб турибди
дир- дир
сочингизни ўйнайди шамол
шундан бошқа иши йўқ каби
жиддий...

Гўзалликнинг музлаши, яшилликнинг дир-дир совқатиб туриши эзгуликнинг омонатлигидан дарак бермайдими? Фарзандларимиз қалбида ниш уриши керак бўлган инсоний сифатлар, латиф хулқлар куртак ёзаётган дарахт япроқлари каби совқотиб турса, бу умримизнинг, борлигимизнинг омонатлигидан, ҳаётнинг ланиматлигидан дарак бермайдими?

Демак, ўзбек шеъриятида ранг билан болиқ рамзий образларни шартли равишда қуйидагича туркумлаш мумкин:

1. Инсоний севги-муҳаббат мавзуидаги рамзлар.
2. Инсоний фазилатларни улуғлашга, меҳр-оқибат, эзгуликни қадрлашга ундаш мавзуидаги рамзлар.
3. Ижтимоий – сиёсий мавзудаги рамзлар.

Булардан ташқари, ҳозирги ўзбек шеъриятида «ранг-рамз», «ранг-образ», «ибора-образ», мақоллар, ҳикматли сўзлар орқали рамзлар яратиш хусусиятлари кўзга ташланмоқда. Бу хусусият инсон билан табиатнинг алоқадорлиги, айти пайтда, руҳиятимизнинг она табиатга уйғунлиги ҳосиласидир. **Рангларни рамзлаштириш ҳозирги ўзбек адабиётида ўзига хос анъана тарзида давом этмоқда, бадиий-эстетик тамойил сифатида яшамоқда.**

Ҳозирги адабий жараён хусусиятларини тадқиқ этган ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари мустақиллик йилларида юз берган муҳим жиҳатни таъкидлаб, бадиий ижодга янгича муносабатнинг қарор

топаётганлиги; ижодкорга яратувчи шахс, санъаткор сифатида қаралиб, бадиий асарларга биринчи галда бадиият талаблари нуқтаи-назаридан баҳо беришга ҳаракат қилинаётгани, «Гоявийлик»ни эмас, ижодкорнинг бадиий тафаккур тарзини ўрганиш етакчи тамойилга айланаётганини ижобий ҳодиса сифатида таъкидлаётганликлари қувонарли ҳолдир.¹

Ижодкор бадиий тафаккури Оллоҳ инъом этган илоҳий мўъжиза-истеъдод нурига йўрилган бўлса, қанчадан-қанча миллий бойликларни бунёд этади. Бу ҳақда сўз юритган И. Ҷафуров: «Истеъдод - миллий бойлик. У неча юзлаб, минглаб бойликларни бунёд этади дунёга беради», - деганида тамомила ҳақ эди. Айнан ижодкор бадиий тафаккурининг илоҳий ва дунёвий мазмунлари уйғунлигидан юзага келувчи ўзига хос услубда ҳам шу икки жиҳат кўзга ташланади: истеъдод – маҳоратни юзага чиқарувчи омил бўлса, услуб-ижодкор тафаккурининг бадиий тил орқали дунёвий маъно ва мазмун касб этишидир.

Демак ижодкор шахсида ана шу икки жиҳат уйғунлашиб, ўзига хос услубнинг намоён бўлишида асос вазифасини ўтайди. Айни чоғда, ижодкор услуби ва бадиий маҳорати воситасида инсон дунёсининг сирли, сеҳрли қатламлари, туйғуларининг шиддати, ҳис-ҳаяжонларининг маъно товланишлари, туйғунларининг зарби ифода қилинади, тасвирланади. Китобхон яна ўша илоҳий мўъжиза-истеъдод қудрати ила ўзга инсонлар руҳиятини ҳис қилади, улар дунёсига кириб боради, уларни худди ҳаётдагидек жонли инсонлар каби тасаввур этади ва тушунади, ҳамдардга айланади. Бадиий образлар қиёфасида ҳар сафар образларнинг янги, сирли ва сеҳрли, бетакрор илоҳий дунёси намоён бўлади. Яратилаётган ана шу ҳаётини қаҳрамонларни замон ва истиқлол даври адабиёти талаблари, бадиият мезони асосида ҳар тарафлама чуқур ўрганиш ҳозирги адабий жараённинг долзарб муаммоларидан биридир.

¹ Ёранг: У.Норматов. Умидбахш тамойиллар. –Т.: Маънавият. 2000.

Н.Худойберганов. Меъру муаббат йўлларида. –Т.: Ёзувчи. 2003.

Ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тамойилларидан яна бирига эътиборни қаратиб, ф.ф.д., профессор Ҳақимжон Каримов қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди: «Тоталитар тузум ва унинг мафкураси миллий республикалар халқларини тарихидан, маданияти илдизларидан маҳрум этибгина қолмай, диний анъаналари ва урф-одатларини ҳам пайҳон қилиб ташлади. Диний маданият ўрнига бу халқларга берилган маркча-ленинча таълимот эса улар имонини саломат олиб қололмади. Сўнгги йилларда динга эркинлик берилиши, ислом таълимотига оид илмий-оммабоп асарларнинг пайдо бўлиши ва бошқа тадбирлар натижасида **ўзбек шеъриятида ислом асотирлари ва Юялари билан суЮорилган шеърлар пайдо бўлди.** Бу шеърлар «Ўуръон» сурасидаги оятларда ва ҳадислардаги кишини тўри йўлга солишга иршод қилинган фикрлар асосида ёзилгани учун киши имонини мустаҳкамлашга жуда қўл келяпти. Чунки имони мустаҳкам одам ҳар қандай ёмонликдан ва инсоний иллатлардан сақланади, ҳеч кимга зулм қилмайди»¹.

Олимнинг фикрларига умуман қўшилган ҳолда, биз **ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тамойиллардан яна бири шоирларнинг поэтик нутқнинг хитоб, мурожаат каби шаклларида, сўз такрори, риторик сўроқ каби унсурлардан фойдаланиб, оламни унинг бир бўлаги бўлмиш инсон дунёсини поклаш орқали мунаввар этиш ҳақидаги дунё олимлари, файласуф-у шоирлари қарашларига ҳамоҳангликда яратилаётган поэтик Юялари, бетакрор ташбеҳларга юкланган салмоқли фикр ва туйғулардан англашилишини таъкидламоқчимиз.** Зеро, бугунги кунда инсониятнинг қиблага юз тутаетганлигини дунё тан олмоқда¹. Хусусан, шоир Усмон Азим олам сирларини англашга нечоқлик уринмасин «сирлар тугунини еча олмаганлигини» эътироф этади.

Шоир айна ҳолат сабабини оламнинг бор сиру синоатларини ўз кўнгил оламида жилвалантирган инсон қалби сирлигича қолганлигида, деб ҳисоблайди:

¹ Ҳ.Каримов. Истилол даври шеърияти. –Т.: Заролам, 2005. 20-бет.

¹ Усмон Азим. Сайланма. Шарҳ нашриёт матбаа концерни. –Т.: 1995. 405-бет.

«Тангрим, фақат кечир, бандаларингга
Бир қатра озодлик бермаганим-чун.
Ўон ютган кўримлар учун кечиргин
Кўзимнинг ёшлари учун кечиргин.
Дунёнинг тошлиги учун кечиргин.
Кечиргин - кўйингда адашганимни,
Кечиргин - кўйингда тинмаганим-чун,
Кечиргин – эрк учун талашганимни,
Ва эрк сенлигингни билмаганим-чун»².

Инсонни поклаш, оламни тозартириш, оқ ва қора ранглар замиридаги маънолар: эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги азалий зиддиятни кўтариб, улоқтириб ташлашга қодир куч борми? Бугун инсоният онгини забт этган савол аломатига қандай маънолар сингишган? Муаммо ечими қандай? Оламни инсон боласи яратган ёвузликлардан сақлаб қолиш мумкинми? Ана шу саволга жавоб излаб, «охир замон» аломати-ю залолатлари ҳақида, гуноҳларга бурканган куррани шоир Баҳром Рўзимуҳаммад куйидагича тасвирлайди:

«...айни пайтда тафтиш кучи боис
ўз ўқидан чиқиб кетди ер шари
чиқиб кетди куёш системасидан.

айни пайтда тонг ила тун
ола булла шамойилга кирди
зулмда ўзгартириб рангу тусини

оқ олма пишаётган чої
қорбўрон ўйнаб юрди болалар.
ёзга қўшилди қишнинг уч куни.

² Баҳром Рўзимуҳаммад. Соялар суқбати. Шеърлар тўплами. –Т.: Заръалам нашриёти. 2006. барча кўчирмалар шу тўпландан олинди.

айни пайтда тутилган гўдакнинг
соч-соқоли оқарди бирдан
онасини эмди мункайган чол.

айни пайтда куёш нуруниё
қайга сочишни билмай турди-да
Куйдириб юборди ойни дафъатан...»¹.

Нега? Нима учун? Бу саволларга шоир «Ҷаргалган» номли шеъри орқали жавоб қайтарган:

«Сен улу ибтидодан нарироқда бир кадам босдинг
Шу боис Аллоҳнинг қаҳри келди
Пайғамбар қарлади сени
Шайтони Лаиндан-да баттароқ бўлдинг
бирок сенинг руҳиятингни тўлдирган завқу-шавқ
икки дунёда ҳам йўқ фақат сенда бор
эй, абадий йили, эй абадий кулгу, эй абадий жимлик».

Шоир сирли-сеҳрли дунё сарҳадларидан-да нарироққа, бу дунё чегарасидан ташқарига «қарашга», идроки, ўй-хаёллари ила у томонга «бир кадам ташлашга» ботинган инсонга шу гуноҳи учун қарши ёпишган. Бу шаккоклик эвазига шоир қалб изтиробини-ю безовта руҳнинг мангу азобига дучор этилган. Аммо инсоният дардини куйлаб йиллаш, эзгулик нурларига чулланган олам гўзалликлари-ю одам кулгусидан завқланиш фақат шоирларга насиб этмишдир. Айна чоғда, ўз ожизлигини тан олиб, Оллоҳ иродасига бош эгиб, абадий «жимлик» сари инсон сукути ҳам олам-олам маъноларни ифода этади. Бу хусусият реалистик тасвир услуби бағрида юзага келган «янгилик» сифатида эътироф этилаётган **«ўзбек модерн шеърляти» алоҳида эстетик тамойил эканлигини асослайди.** Модерн йўналишидаги шеърлар ижодкору китобхоннинг XXI асрдаги табиий маънавий-руҳий

¹ Бағром Р'зимудаммад. Соялар суқбати. Шеърлар. –Т.: Зар'алам нашриёти. 2006. 9-10-бетлар.

эхтиёжларига монанд юзага келди. Бундай шеърлар инсон шахси ва ҳаётини, унинг кўнгил оламини ижодкорнинг тасаввурлар олами орқали кузатиш орқали ҳар икки олам уйғунлиги ёки ўзгачалигини англаш мумкин бўлган маъноларини тасаввур воқелигига айлантириб (ҳис-туйғулар ва идрок бирлиги) бадий талқин қилиш натижасидир. Ижодкорларнинг бундай шеърлари бир қарашда миллий шеърятимиз учун ноанъанавийдек туюлади. Ҳижо, туюқ ва қофиядан узок халқ жонли тилига яқин сарбаст шеърларни бир ўқишда тушуниш қийин, аммо ҳар бир сўз, ҳар бир сатр муайян образли ифодага, рамзий маънога ва ички оҳангга эгаки, бу хусусиятлар шоир маҳорати орқали бетакрор поэтик манзаралар ва бадий умумлашмалар яратилишига асос бўлган. Бундай шеърлар ўзи ва ўзгалар оламини янги жиҳатлардан идрок этишга интилаётган замондошимизнинг маънавий-рухий эҳтиёжларини тўла қондирмоқда.

Жаҳон адабиётига хос «модернизм» ва сюрреализм ҳақида сўз юритиб, адабиётшунос Андре Бретона қуйидагиларни алоҳида таъкидлайди: «Унинг мақсади оўзаки, ёзма ё истаган бошқа бир йўл билан фикрнинг реал амал қилишини ифодалашдир. Сюрреализм муайян ассоциатив шаклларнинг олий реаллигига ишонишга асосланади. Сюрреализмга қадар бу шаклларга бепарво қараб келишган. Сюрреализм хаёлотнинг қудратига, фикрнинг белараз ўйинига, ишончига таянади. У бошқа ҳар қандай психик механизмларни узил-кесил барбод қилиб, ҳаётнинг асосий муаммоларини ҳал қилишда уларнинг ўрнини эгаллашга интилади»¹. «Демак, - деб ёзади профессор, Ҳакимжон Каримов Андре Бретон қарашларига таяниб: - сюрреалистлар ақлга суянади, унинг қудрати билан иш кўради. Чунки ақл кучигина одам ва олам моҳиятини тўғри англашга имкон беради. Модернизмнинг йўналиши ва мақсади ҳам шунда»². Шоир Баҳром Рўзимухаммад эса масала моҳиятига янада чуқурроқ кириб бориб, модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмаслигини асосли тарзда

¹ Андре Бретона. Сюрреализм манифести. // Жаҳон адабиёти. – 2000й. 5-сон. 179-бет.

² Ҳ.Каримов. Истилол даври шеърятини. 42-бет.

таъкидлайди: «Модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизмга реализм сувратидаги соцреализм оқимигина қарши қўйилган. Эндиликда аста-секин адабиёт сиёсатдан холи бўлмоқда. Чунончи, адабиётнинг ўз «сиёсати» мавжуд. Адабиёт инсон руҳий олами узра сиёсат юргизади, руҳ оламидаги жисмлар орасида интизом ўрнатади, қадим-қадимдан шундай бўлиб келган. Сўфийларнинг кўнгил парвариши таълимоти бежиз кун тартибига чиқмаган бир маҳаллар. Биз шу йўлдан юрмоқчимиз. Бу йўл маънавиятимизни юксакликка олиб чиқади, бу йўл миллатимиз юрагини, шарқона кечинмаларини боболаримиз маънавиятига омукта этган ҳолда жаҳон илм аҳлига кўз-кўз қилади»¹.

Дарҳақиқат, шоир таъкидлаганидек, инсон руҳий ҳолатини тафтиш этувчи, унинг ўзлигини, «мен»ини кашф этишга қаратилган ва бугунги кунда модерн адабиёти деб номланаётган услубий йўналиш Шарқнинг улкан тафаккур қудрати билан яратилганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳақда ёзувчи Назар Эшонқул фикр билдирар экан, халқимизнинг қадимий ижод намуналарини юқори баҳолаб: «Туркий халқлар асотир ва эпосининг таъсир кўлами шу даражада кенги, биз ҳатто буни тасаввур ҳам қилолмаймиз. Агар биз ана шу меросни ўзлаштира олсак, Ўрб адабиёти нимадан иборат эканлигини ҳам тезда тушуниб етамиз»², - дейди.

Таниқли мунаққид ва олим А.Расулов эса сўнгги йиллар ўзбек поэзиясининг биз таҳлил қилган тамойиллари ҳақида сўз юритиб, «сўнгги йиллар ўзбек поэзиясида инсоннинг ўзини-ўзи англаш муаммоси жиддий талқин этилмоқда. Инсон руҳиятидаги ҳаёт, зиддият, фалсафий-руҳоний талқин ҳеч кимни бефарқ қолдирмайди. Абдулла Ориповнинг «Бир қарасам» шеърида ҳам ўзини-ўзи англаш, руҳий ҳолат, ички кураш акс этадики, у асарнинг умрибоқийлигини таъминлаган...

Ўзбек адабиётида «мен» - «яратган ҳамма нарсамиз» қатлами ёхуд инсон фарзандининг табиат ва жамият бағрига тўла кириб бориши, «мен» -

¹ Б.Р'зимуцаммад. Назарияга бефарқ араямизми? // ҶЗАС. -2001й. 7 декабрь.

² Назар Эшонқул Ёшлар насри 'з й'лидан боради. // ҶЗАС. – 2000й. 4 август.

«коинот» қатлами ёки илмий-диний-фалсафий қарашларни яхлитликда акс эттирган мураккаб асарлар ҳали кўп эмас... Рауф Парфи, Абдували Ғутбиддин, Фахриёр сингари шоирлар асарларида тарихий номлар, асарлар, диний тариқатларга ишоралар борки, уларни ўзлаштириш учун маълум тайёргарлик босқичини ўташ жоиз»¹. Айни фикрни бугунги ўзбек шеърятининг «модерн» йўналишида ижод қилаётган барча шоирлар асарларига тадбиқ этиш мумкин, деб ўйлаймиз. Чунки бундай услубдаги шеърлар китобхондан шеършунослик илмини ва муайян адабий тайёргарликни талаб этиши аниқ. Зотан, шеърни ҳар бир китобхон ўз кўнгли, ҳис-туйғулари ва тафаккур тарзига монанд ҳис қилиб англайди.

Ҳозирги ўзбек шеъряти намуналарини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

- мустақиллик даври ўзбек шеъряти тимсолида сирли-сеҳрли ва ранг-баранг инсон оламини шоир ёки лирик қаҳрамон қандай англаётганлигини тасвирлашдан бетакрор инсон дунёсининг турфа ҳолатларини ўз идрокларию ҳис-туйғуларига таяниб, кўнгилларига ўзлари йўл топишларига ундаш, инсонни англашга интилишдан унинг қалбини ўзига англатиш томон қадам ташланганлигини кўрсатувчи йўналиш пайдо бўлганлигидан далолат беради. Ҳозирги ўзбек шеърятига ҳос бу тенденция қандай ижодий-эстетик тамойилларда ўз аксини топмоқда?

Ўзбек шоирларининг ўзбек классик шеъряти ва халқ оёзаки ижодига ҳос анъаналарни давом этдириб, поэтик нутқ хусусиятларидан моҳирона фойдаланиб, ижтимоий-фалсафий маъно ташувчи бадиий умумлашмаларни яратишга интилишларида кўринади;

- замондошимиз онгида, хаёлот, руҳиятида содир бўлаётган жараёнларни бор кўлами ва турфа ранглари билан тасвирлаш тенденцияси ёзувчиларга инсон онги ва дунёсининг бетакрор, зиддиятли ҳолатларини ҳаётнинг ўзидаги каби табиийлиги билан бадиий гавдалантириш имконини бераётганлигини кўрсатади;

¹ А.Расулов. Танъид, талъин, баҳолаш. –Т.: Фан. 2006. 105-106-бетлар.

- шоирлар фавқулдда яратилган ифодалар орқали рамзий образларни китобхон кўз ўнгида жонлантиришга эришиб, поэтик ғояни тўлақонли англатишга муваффақ бўлаётирларки, бу хусусият ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тенденция сифатида ўрганилиши лозим. Рангларни рамзлаштириш ҳозирги ўзбек адабиётида ўзига хос анъана тарзида давом этмоқда, бадий-эстетик тамойил сифатида яшамоқда;

- ўзбек шеъриятида ислом асотирлари ва Ҳоҷлар билан суҲорилган шеърлар пайдо бўлди. Ҳозирги ўзбек шеъриятига хос тамойиллардан яна бири шоирларнинг поэтик нутқнинг хитоб, мурожаат каби шакллари, сўз такрори, риторик сўроқ каби унсурлардан фойдаланиб, олами унинг бир бўлаги бўлмиш инсон дунёсини поклаш орқали мунаввар этиш ҳақидаги дунё олимлари, файласуф-у шоирлари қарашларига ҳамоҳангликда яратилаётган поэтик Ҳоҷлар, бетакрор ташбеҳларга юкланган салмоқли фикр ва туйғулардан англашилишини алоҳида таъкидлаймиз;

- мустақиллик даври ўзбек шеъриятига хос хусусият: руҳий таҳлилнинг теранлиги; асарга хос поэтик тафаккур тарзининг сероҳанглиги; воқеаларнинг анъанавий реалистик асарлардан фарқли ҳаётий манзараларда гавдалантириш; ҳодисалар, кечинмалар «мен» орқали ҳис қилиниши янгилик сифатида қабул қилинди, баҳс мунозараларга сабаб бўлди. Бу хусусият реалистик тасвир услуби баҲрида юзага келган «янгилик» сифатида эътироф этилаётган «ўзбек модерн шеърияти» алоҳида ва ўзига хос эстетик тамойил сифатида юзага келганлиги ҳамда ривожланаётганлигини асослайди.

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК НАСРИНИНГ ЖАНР ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ

Мустақиллик даврида яратилган ҳикояларни ўрганар эканмиз, ўзбек ҳикоянавислиги алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини акс эттириш борасида қатор ютуқларни қўлга киритганлигига амин бўламиз. Тўғри, ҳар бир одамнинг ўзи алоҳида шахс. Айни чоғда, у ўзигагина хос оламга, интеллектуал – руҳий ҳолатга эга. Шу жиҳати юксалган сайин инсон ўзига хос хислатларини, ўз индивидуаллигини янада теранроқ, ёрқинроқ акс эттиради. Ўзбек ёзувчилари ана шу ҳаёт ҳақиқатини ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англашга интиладиган қаҳрамонлар яратиш орқали бадиий ҳақиқатга айлантиришга эришаётганликларини Эркин Аъзам, Хайриддин Султонов, Хуршид Дўстмуҳаммад, Нурилло Отахонов, Олим Отахонов, Саломат Вафо, Зулфия Ёурулбой қизи яратган ҳикоялар орқали кузатиш мумкин.

Инсонни кутилмаган ҳолатларга тушиб қолиши ва аввал сира кечирмаган кечинмаларни ҳис қилиш каби мураккаб вазиятларни тасвирлаш Э.Аъзамнинг «Бизнинг тоғ» ва «Таъзия» ҳикояларига ҳам хос. Ҳикояда болалигидан иззатталаб бўлиб ўсган, ҳаммани ўзи билан ҳисоблашишга мажбур қилишга уринадиган тоғ образи бирда меҳр, бирда нимкулгу билан тасвирланган. Унинг асл мақсади номаълум ва тушунарсиз, уни тўла-тўқис англаш юят мушкул. Тоғнинг ўзига яраша феъли, мол-ҳоли, яшаш тарзи мавжуд. Шундай бўлса-да, жияни Амир билан бир умр келиша олмайди, унинг аламини ошириш, қолаверса, жиянидан бир поғона «юқори» эканини англадиб қўйиш мақсадида қасдма-қасдига қўшкли иморат тиклашга уринади.

Кези келганда бор кибр - ҳавосини, жиянига «рақиблик» туйғусини унутиб, «жигарчилик» йўлини тутади. Амирнинг саройига ўт тушганида ўлига атаб қураётган иморатини ҳам чала қолдириб, жиянининг вайрон бўлган жойини тиклашга киришади, унга ич-ичидан ачиниб меҳрибонлик кўрсатади. Бундай ўринларда, ёзувчи ўзбек халқига хос одамийлик, саховат, бағрикенглик каби улуғ фазилатларни маънавий кадрият тарзида миллат онига, руҳиятига сингиб кетганлигини ҳаққоний гавдалантирган. Воқеа – ҳодисалар силсиласида тола яна шуни англаб етадики, одам кадрини бошқа одамнинг англаши юят қийин экан, ўз кадрини ўзгаларга мажбуран англаши эса ундан мушкул. Одамлар ҳаммаша бир-бирларига суяниб яшайдилар, ўзлари билиб – билмаган ҳолда бир – бирларидан мадад, меҳр – оқибат кутадилар. Фақат бошларига фожеа тушган кезлардагина бу ҳаёт ҳақиқати олдида бош эгадилар, ўзгалар меҳрига зориқишни ҳис қиладилар. Асардаги тола ва жиян муносабатлари айти шу ҳақиқатни ифода қилади. Муҳими, ёзувчи ўз қаҳрамонларини «Юя ташувчи» воситага айлантормаган, ўзига хос хислатлари, фазилат-у нуқсонлари билан ҳаққоний ва табиий гавдалантиришга эришган. Толанинг ҳар бир хатти–ҳаракати ўз қиёфаси мантилига мос, табиатидан келиб чиқади. У барчани ва барча ҳодисаларни ўз кўзи билан кўриб, ўзига хос мушоҳада қилади.

Ҳодисаларга, одамларга ҳам бошқалар каби эмас, ўзига хос муносабат билдиради. Айти шу бетакрор жиҳати билан у китобхон қалбидан жой олади. Ёзувчи ўз қаҳрамони орқали атрофдаги одамларни ўзимизга маъқул келиш ё келмаслигига қараб эмас, балки борича, қандай яратилган бўлса шундайлигича, зиддиятли ва мураккаб инсон сифатида қабул қилиш зарурлигини, муҳими, инсонни англаш эканини таъкидлайди. Зотан, бу хусусият миллий мустақиллик даври ўзбек ҳикоячилиги тараққиётини таъминловчи муҳим хусусиятдир. Шуниси ҳам борки, инсонни тушунишга даъват этиш инсонни англаш фалсафасини талаб қилади. Инсонни тасвирлаш орқали эса ана шу ҳаёт фалсафаси яратилади. Зотан, адабий жанр тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига ёндошиш

тамойилларининг ўзгариб, такомиллашиб бориши табиий ва зарурий жараён ҳисобланади. Аммо, бадиий ижоднинг азалий қонунлари барча даврлар учун ўзгармасдир: ёзувчи воқеанавис эмас, инсоншунос сифатида иш кўриб, инсон қалби ҳақида айтилмаган ҳақиқатларни бадиий кашф этсагина, у яратган асар эстетик қиммат касб этади.

«Таъзия» ҳикоясида ёзувчи Эркин Аъзам давр тазйиқлари остида ичи бошқа-ю, сурати бошқа, кўрқоқ одамга айланиб қолган инсон фожеасини бутун даҳшати билан тасвирлашга эришган. «Таъзия»¹ ҳикоясида одам ва у тушунган Юя, замона ва унинг йўриғига юриш машаққатлари акс эттирилган. ўзини ҳаммадан кўра даҳрийроқ кўрсатишга интиладиган Салим қарорнинг, аслида, художўй ва тақводорлиги, сирли ҳаёти, номуносиб ўлими каби ҳолатлар асарда ота-бола суҳбатдошлар ҳамда овул кишилари муносабати асносида кўрсатилади. Шуниси борки, гарчи Салим қарор ҳикоячининг хотираси орқали ўқувчиларга юзма-юз келтирилса-да унга хос жиҳатлар бир мунча таъсирли тасвирланган.

Ҳикояда эътиқодини яшириб юришга мажбур бўлган, ичи ва таши бошқа бўлган кўрқоқ одам фожеаси анча маҳорат билан чизилган. Мустақиллик йилларида яратилган ҳикоялар орасида Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» асари ҳам эътиборга сазовар. Бу асар ўзбек ҳикоячилигида назира сифатида битилган биринчи асардир. Ҳикоя орқали инсон туйғуларига хос жилваларни нозик илғайдиган моҳир ёзувчининг қалб ҳаракатлари сезилиб туради.

«Нусхакашнинг меросхўри» ҳикоясида ҳаёти фожеали бурилиш палласини кечираётган шахснинг мураккаб, таҳликали ҳолати маҳорат билан акс эттирилган. Бадиий ижод – бу нусха кўчириш ҳам, яшаш воситаси ҳам эмас, балки юракдаги дардни ифодалаш эканлиги асардаги мураккаб тақдирли қаҳрамонлар мисолида кўрсатилган.

Ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад ўз ҳикоялари орқали хилма-хил эпик тафаккур намуналарини яратишга эришаётган истеъдодли ижодкорлардан

¹ Аъзам Э. Таъзия.

биридир. Унинг «Жажман» номли ҳикоя ва қиссалар тўпламига кирган Махзунасидаги ўзбек аёли образи миллий қиёфаси фикрлаш тарзи хусусиятлари билан том маънодаги покизалик рамзи оёқ ости қилинаётган, юз ўгирилаётган табиийлик, ҳалоллик, поклик, аёл шаъни, кадру қиммати ҳақида ўйлашга ундайди.

Эрининг «коллективи» билан зиёфатда учрашган Махзуна замонавий аёлларнинг беҳаёларча ўйин тушиши-ю, кап-катта эркакларнинг ёшига номуносиб енгилтакликларини кўриб ҳушидан айрилаёзди. Бўри Собитовичнинг безбетларча тикилиши, аёлларга ялпоқланиб, такаллуф кўрсатиши, аёлу эркакларнинг маст-аласт гап сўзлари Махзунанинг кўз олдини қоронғулаштиради. «Бу орада у пальтони кийиб улгурди. Махзуна чап елкасида қўланса исни туйди, пальтони кийиб улгурмай, икки кафт икки елкасидан қисиб ушлаганини, бояги қўланса ис пуркаётган оғиз ёноғига теккудек яқинлашиб, «қўнғироқлашамиз» деганини эшитди... Махзуна орқасида ўлим шарпаси Юядек турганини, у совуқ бармоқлари билан ҳадемай бўла бошлашини олдиндан билгандай ва тақдирга тан бергандай илқис бўшашди – қўл-оғидан мадор кетди, бошидан ҳуши учди»².

Хўш, нима сабабдан Махзуна бундай рухий изтиробни бошдан кечирди? Бошқа аёллар каби бефарқ, лоқайд ҳолда атрофдагиларга сиртдан хушмуомалалик, такаллуф кўрсатиб, индамай кетаверса бўлмасмиди? Ёки зиёфатдагиларнинг ўзларини тутишлари ҳали «ёш, ҳаёт кўрмаган» аёлга ботмадими? Балки Бўри Собитович ёки унинг рафиқаси айтганидай, бундай ўтиришларга тез-тез келиб турса, кўникиб кетар? Улар каби безбетлашиб, беҳаё лўттибозларнинг, андишасиз лаганбардорларнинг бирига айланар? Балки шу маънода ёши улуғ бўлса-да, суюқ онгли раҳбар унга «телефонлашамиз» деган таклифни шипшигандир? «ўшандагина Махзунанинг миясида яшин чакнагандек бўлди, индамай – нетмай ҳиринг–ҳиринглаб қўлини унга тутаётган аёллардан нафратланди, ўзини Мақсуджон акасининг панасига олди»... «...шариллаб оқаётган сув остига бошини,

² Хуршид Дўстмуҳаммад. Махзуна // “Жажман” ҳикоя ва қиссалар тўплами. -Тошкент, 291-бет.

юзини, елкасини, чап ёноЎини тутгунга қадар чидади... ичидан қаттиқ ўқчик келди, йўталдин ва чироқ нурида симобдек йилтираб тушаётган сувга, оппоқ ваннага, оппоқ деворга... оппоқ баданига қарашдан уялиб кафтларини юзига босганча ўксиб-ўксиб, хўнграб юборди... «Келишганмиш!.. Турқинг курсин, совуқ!.. Сууюқ!.. ўлганим яхшимасми!. Э!..»³.

Йўқ, Маҳзуна сингари аёллар ҳаё пардасидан нарига чиқмайди, ўлса ҳам ўз шаънини, аёллик ор-номусини булламайди. Агар аксинча ҳолат юз берса-чи? Барча аёллар эркакларга тақлид қилиб кийинса, зиёфатларда хушига келганича чўқиштириб ичса, истаган эркак билан ҳеч бир тортинмай, сесканмай рақс тушса, бегона эркакка елка тутса, қўл чўзса ва буларни «замонавийлик» пардасига ўраб, лоқайд эрга беписанд Хотин бўлиб яшайверса?! Ёзувчи китобхонни хушёр торттирувчи саволларни Маҳзунанинг изтиробли хўнграб йиЎлашлари тарзида кўндаланг кўйди, унинг аламли ҳаёллари орқали ифода этади. Огоҳ бўл, инсон! ўзлигингни унутма, диёнатдан, покликдан юз ўгирма, бу мўътабар тушунчаларни хатлаб ўтма!

Эзгуликни маҳв этишга уринган маҳлуқ – Жажман ҳақидаги ҳикоясида эса ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад узок ўтмиш ва бугунги кунни боЎловчи нуқталарда туриб тасвир яратганга ўхшайди. Зардўшт бобо билан унинг атрофидаги оламон, текинхўр бало Жажман гўё биз яшайдиган давр иллатларининг, эзгулик ва ёвузликнинг рамзий тимсоллари. ўз кунини ўзи бозор расталарида Жажман пайдо бўлиши билан ўйирлик, ваҳима, дод-фарёд юз беради. Кекса Зардўшт бобо юз бераётган ҳодисаларни кузатар, худоларга илтижо қилиб огоҳлик тилар, Жажманнинг хийлалари эса кундан-кун ортар эди.

Ёзувчи рамзлаштириш санъатидан фойдаланиб, халолликка аралашган харомдан қутилиш, унинг оқибатларини даф қилиш нечоЎлик мушкул эканини рўй-рост тасвирлайди. Жажманни тутиш ва ўлдиришга чоЎланган оламоннинг ҳолати, маҳлуқнинг уддабуронлиги, Зардўшт бобонинг андуҳли ўй-кечинмалари ҳикояда ниҳоятда таъсирчан манзаралар орқали

³ Ўша асар. 202-бет.

тасвирланган. Минг машаққат билан бутун бир оламон битта маҳлуқни аранг ўлдирди! Аммо оламоннинг ўпишган, йиғлашган ҳолдаги севинчи узоққа чўзилмади. «Шу кўзлар, шу нигоҳлар ўнгида тўзон босилди, босилди ва деворнинг тепасида ўранинг о'зидек қора тўйнуқ кўринди... қандай ҳодиса юз бераётганига фаҳми етмаган оламон ханг-манг бўлганича қотиб турар, бирон зот қилт этишга журъат тополмасди ўзида.. Ана шунда қора тўйнуқдан бир жуфт баҳайбат ховуч кўринди... ховучлар ичкарига суқилиб кирди-ю, улардан ҳозиргина базўр, минг бир азобда ўлдирилган Жажманга икки томчи сувдек ўхшаш бошқа бир Жажман сакраб ерга тушди»¹.

Ҳаётимизга аралашиб, сездириб, сездирмай кириб келаётган Жажманлар – текинхўрлик, бало, офат, харомхўрлик тимсолидир. Улар жуда тезлик билан одамларни ўз домига илинтириб, ўзи каби текинхўр ва харомхўрга айлантириб қўяди. Энг даҳшатлиси, одамлар орасидан уларни қувиб солиш ёки маҳв этиш Юят мушкул. Бу ёвузлик зурриётлари асрлар, даврлар оша эзгулик фарзандлари билан курашиб, улар орасига ваҳима, ишончсизлик каби турли хил нифоқлар солиб келмоқда. Бугунги кунда эса улар одамларни ҳалол ва харомни ажрата олмайдиган қилиб қўйишгандай. Зардўшт бобо каби «Ҳар дақиқада: Огоҳ бўл, инсон! - дея бонг уриши даркор, чунки бир муддат огоҳликни унутсак, ўнглаб Жажманлар бизни ҳақ йўлидан адаштириши мумкин!

Демак, шахсликнинг моҳиятини янгича услуб ва талқинда бериш тенденцияси бугунги насримиз, хусусан, ўзбек ҳикояларида бор буй-басти билан намоён бўлмоқда. Бугунги кун ҳикоялари қаҳрамони ўз-ўзини тафтиш этиб, ўз борлиқини ранг-баранг жиҳатлардан намоён қилмоқда. (Д.Саидованинг «Кунларнинг бирида» ҳикояси қаҳрамони Мунира) ҳаётнинг ўта чигал жумбоқларига ўзгача муносабат билдириш, илоҳий-фалсафий ҳақиқатларга қайтиш, «муҳаббатсиз», «тутқун» турмушга кўникиш, ўз манфаатларидан юксакроқ инсоний бурч ҳамда маъсулият олдида, азиз ришталар қаршисида, бинобарин, тақдирга бош эгиш, ҳаёт ҳамиша

¹ Ўша асар. 275-бет.

чигалликлар, зиддиятлар, кам-кўстлари», кемтиклари билан ҳаёт эканини тан олиш – ҳикояларда янгича ечимнинг юзага келиши инсонга янгича ёндашув натижаси эканини англаймиз.

Мустақиллик даври ҳикояларини ўрганар эканмиз, Ф.Кафка, А.Камю сингари XX аср жаҳон адабиётининг буюк ёзувчилари ижодидан таъсирланиш, айрим ҳолларда уларга тақлид натижасида ўзбек насрида янгича услубдаги ҳикоялар дунёга келаётганлигини кузатамиз. Хусусан, Назар Эшонқулнинг «Муолажа» ҳикояси Кафканинг «Жазо калонияси»ни эсга солади; «Бевақт чалинган бонг», «Истило», «Тобут» ҳикоялари эса ифода тарзи ва талқини жиҳатидан ўзбек насрида янги ҳодиса бўлди. Миллий адабиётдаги бу каби жиддий ҳодисаларнинг сабаблари-ю илдизларини қаердан изламоқ керак? – деган саволга адабиётшунос ва мунаққид У.Норматов қуйидаги жавобни берганларида тамомила ҳақ эдилар: “Миллий адабиётдаги ҳар бир жиддий ҳодисанинг сабабини ташқи омиллардан эмас, аввало шу миллий заминнинг ўзидан, реал воқеликдан, замона эҳтиёжларидан изламоқ даркор. Абсурд адабиётининг бир муҳим хусусияти шундаки, унда ақл-идрок этиш, тафтиш қилиш устувор, шунинг учун ҳам унда фожиавийлик кучли. Инсон зоти ўзининг ҳақиқий аҳволини англаб етмаса, унинг учун ҳеч қанақа фожиа йўқ. Инсон ўз меҳнатининг маънисиз экани, аҳвол-ҳолати ва ҳаёти абсурддан иборат эканини англаб етган дақиқалардан унинг учун фожиа бошланади. 80-йиллар охири, 90-йилларнинг бошларидаги вазият бизда абсурд адабиётининг абсурд инсон образининг тўтилиши учун замин тайёрлади. Етмиш йиллик ваъда, орзу-умидларнинг пучга чиқиши, жаҳонда энг адолатли, бахтли боқий тузум деб жар солинган тузумнинг истиқболсиз, энг илпор, бирдан-бир тўри қараш саналган марксча-ленинча таълимотнинг яроқсиз бўлиб чиқиши кўпларни саросимага солиб қўйди. Бу ҳол ҳаётни, бор заковатини шу маънисиз таълимотга, йўлга тиккан, адашган, эндиликда ақлини таниб мудроқ вужуди уйлонган одамлар учун мислсиз фожиа бўлди. Тўри, авваллари, чунончи турлунлик йилларида ҳам совет даври ҳаётининг салбий жиҳатларини,

адолатсизлик ва шавқатсизликларини кўрсатувчи, фош этувчи асарлар яратилган эди. Бироқ бутун бошли ижтимоий тузумнинг, шу тузум учун ҳаётини тиккан шахс фаолиятининг беъманилигини изчил тарзда таг-туғи билан очиб берувчи асарларнинг пайдо бўлиши учун мана энди шароит етилди. Ҳатто ижодий йўналиши моҳият-эътибори билан ҳаётбахш, тасдиқловчи руҳда бўлган ёзувчи, шоирлар бисотида ҳам абсурдни эслатувчи асарлар кўрина бошлади. А.Ориповнинг “Фожиа”, Э.Воҳидовнинг “Ватан умиди” шеърлари шулар жумласидан. Мурод Муҳаммад Дўстнинг “Лолазор”, Ў.Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар”, Ш.Холмирзаевнинг “Олабўжи”, О.Мухторнинг “Минг бир қиёфа” ромаларида персонажлар умри фаолиятининг, улар амал қилган ақидаларнинг, яшаган муҳитнинг беъманилигига алоҳида урғу берилган. Бу тамойиллар айниқса Назар Эшонқул ижодида яққол намоён бўлмоқда”¹. Олимнинг ўзбек насрида абсурд тамойили мавжудлиги ҳақидаги фикрларини мунозарали деб ҳисоблаган ҳолда бугунги насрдаги янгича услубий изланишларни реализм бағридаги янги услубий йўналиш сифатида баҳолаш зарур деб ҳисоблаймиз.

Дарҳақиқат, ходисаларга салбий муносабат, инкор руҳи кучли, ходисанинг даҳшатли манзарасини кескин, қабарик тарзда чизиб бериш, ходиса моҳиятини бор зиддиятлари билан китобхонга ҳис қилдириш айнан ана шундай услубдаги асарларда етакчилик қилади. Бундай асарларга хос хусусиятларни, фазилатларни тилга олиш билан бирга улардаги тасвирий бўёқлар, ўзгармас оҳанг, айрим ҳолларда сержило, ранг-баранг ҳаёт ҳақиқати ва алоҳида инсон дунёсини тўла-тўқис гавдалантириб беролмагандай таассурот туғдиради. Шундай булса-да, шахс табиатининг айрим жиҳатларинигина қаламга олувчи асарлар билан бир қаторда инсон руҳияти, борлиқига хос умумий хусусиятлардан алоҳида чизгиларга ўтувчи тасвир услубини намоён қилувчи йўналиш инсон руҳиятининг ҳеч бир қолип-у андозаларга тушмайдиган, чегара билмас турфа ҳолатларини бадиий кашф

¹ У.Норматов. Умидбахш тамойиллар. Т.: Маънавият, 2000. - 6-7-бетлар.

этишга уриниш сингари ижодий интилишлар ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланишга ва илмий тадқиқу таҳлилга сазовор, деган хулосага олиб келади. Зеро, санъат ва адабиёт равнақини белгиловчи асосий эстетик тамойиллардан бири – ҳаёт ҳодисалари ва инсон шахсини янги томонлардан, ранг-баранг жиҳатлардан кашф этиш ҳисобланади. Ижодкор маҳорати эса ҳаёт ва инсон ҳақида яратган янги бадиий концепция тимсолида, уни ифодалаш тарзида намоён бўлади. Мустақиллик йилларида ҳаётга, инсон шахсига муносабатнинг ўзгарганлиги сабаб анъанавий реализмга мансуб асарлар ифода тарзида, шаклида ҳам қатор янгиликлар, хусусан, модернизм аломатлари кўзга ташланмоқда. Шукур Холмирзаев, Мурод Муҳаммад Дўст, Тоай Мурод яратган ҳикоя ва қиссалар орқали айна шу хусусиятни кўрамыз. Улар қаторида ёзувчи Назар Эшонқул ижоди шу услубдаги изланишлар ҳамда уларнинг натижаларини, бу йўналиш истиқболларини ўрганишда бой манба бўлиб хизмат қилади.

Яхши биламизки, сўз санъати ривожидида яратилган асарларнинг сони эмас, сифати ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Шу маънода бугунги насримизнинг ички ривожидида ҳам ҳаёт, инсон ва унинг қалби ҳақидаги ҳақиқатни кашф этиш, янги тасвирий ифодаларни ихтиро қилиш бобида ҳам қатор янги аломатларни кузатиш мумкин. Адабиётдаги ушбу янгилик ва ҳодисалар ёзувчи Назар Эшонқул ҳикояларида ўзгача маъно-мазмун кашф этган ҳолда намоён бўлаётганини адабиётшунос олимлар, адабий жамоатчилик ва мунаққидлар аллақачон сезишган.

Профессорлар У.Норматов, Н.Худойберганов, К.Йўлдошев, мунаққидлар А.Расулов, Р.Ўҷқоров, А.Улулов, М.Мансур, Б.Ахмедов; ижодкорлардан Хуршид Дўстмуҳаммад ёзувчи яратган ҳикояларни тадқиқ этувчи мақолалар, илмий тадқиқотлар яратганлар. «Жаҳон адабиёти» журнали саҳифаларида мазкур муаммо теварагида жиддий баҳс-мунозаралар ҳам бўлиб ўтди. Шундай бўлсада, ижодкорнинг «Шамолни тутиб бўлмайдими», «Маймун етаклаган одам», «Ҳаёт тузоли», «Тобут», «Тўзон», «Орик лаззати» каби ҳикояларини ҳар жиҳатдан илмий-эстетик таҳлил ва

тадқиқ қилиш, улар орқали ўзбек ҳикоячилигида 1арб модерн адабиётига хос хусусиятларнинг шаклланиши ва ўзига муносиб ўрин эгаллаш жараёнини ўрганиш мумкин. Ёзувчи асарларидаги қаҳрамонларга хос миллийлик, воқеаларнинг сирли тарзда воситалар орқали, баъзан сахна ортида имо-ишоралар билан кўрсатилиши, энг асосийси, асарларидаги воқеалар «мен» тилидан ҳикоя қилиниши ва доимо ўзини-ўзи тафтишу таҳлил этиб бориши, ўз гуноҳларига иқрорлиги адабиётдаги, наинки миллий мустақиллик даври ўзбек ҳикоячилиги, балки бутунича насримиздаги янгича услубий йўналиш сифатида ўрганишга сазовордир.

Атоқли инглиз адиби Жорж Оруэлл ўзининг 1941 йилда ёзилган «Адабиёт ва тоталитаризм» мақоласида шундай фикр билдиради: «Тоталитаризм бизни бу тасаввуримиз тумандек тарқаб кетишини тан олишга мажбур этаётир. Тоталитаризм фикр эркинлиги шунақа ҳамла қилдики, буни ҳеч қачон ҳаёлга келтира олмасдик. Тан олиш керакки, унинг фикрни назорат қилиши фақат таъқиқлаш мақсадлари эмас, балки нималар ҳақида ўйлаш лозимлигини уқтириб туради; шахс қабул қилиши лозим бўлган мафкура яратилади. Унинг ҳис-туйғуларини бошқаришга тиришади ва аҳлоқ намунасини белгилаб беради. Мафкура шахсни иложи борича сунъий муҳитга солиш, таққослаш имконидан маҳрум этиш учун ташқи оламдан ажратиб, ўраб ташлайди. Тоталитар давлат, албатта, ўз фуқароларининг фикр ва туйғуларини худди уларнинг ҳатти-ҳаракатларини назорат қилгандек назорат остига олишга уринади»¹.

Адиб мақоласини давом эттириб, ўз олдига «Биз учун муҳими, ана шундай муҳитда адабиёт яшай оладими, деган муаммодир», дея ҳақли савол кўяди ва оддий қилиб «назаримда жавоб лўнда ва аниқ бўлиши лозим: йўқ! Агар тоталитаризм умумбашарий ҳодисага айланса, узлуксиз давом этса, биз билган адабиёт яшашдан тўхтади», деган қатъий қарорга келган эди.

Инсон ёки бирон жонзот жисман тутқунликка кўникиши мумкин. Бироқ унинг энг инжа туйғулари, ўзига ва фақат ўзига тушунарли ўй-

¹ ЎзАС, 1996 йил, 16 август.

хаёллари, орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уни асирликдан, дўзохий азоблардан озод, эркин ва бахтли хис қилдира оладиган фикрдан, орзу қилиш туйғусидан маҳрум қилишса, бунга ҳам чегара ёки девор тиклашса, унда бу – инсоннинг, инсониятнинг, таназули. Ж.Оруэлл бунинг натижасини куйидагича изоҳлайди: «Ахир ижод бу энг аввало туйғу, туйғуни эса абадий назорат қилиш мумкин эмас. Аини дақиқа учун кўрсатмаларни тушуниш осон. Лекин қандайдир кадр-қимматга эга бўлган адабиёт, ёзувчи ёзаётган нарсаси ҳаққонийлиги хис этган шароитдагина мавжуд бўлади; агар бунга имкон бўлмаса ижодий инстинк йўқолади. Тўпланган барча тажрибалар кўрсатадики, тоталитаризм ўз тарафдорларидан талаб этувчи кескин эҳтиросли ўзгаришлар психологик жиҳатдан амалга ошириб бўлмайдиган ишларки, аввало ана шу сабабдан, менимча, биз билган адабиётнинг, агар дунёнинг ҳамма жойида тоталитаризм ўрнатиладиган бўлса, куни битади».

Дарвоқе, саробга қурилган иморатнинг қулаши, чўққида қуёш нуридан олтин мисол товланган ялтироқ шишанинг оддий шишалиги ҳаммага аён бўлгач, унга ҳеч кимнинг эътибор бермаслиги тайин. Куч ва ёллон ваъдалар билан тикланган собиқ Иттифоқ давлати ҳам таназулга учради. Бу давр адабиёти ҳақида ўз фикрини билдирган профессор Ғ.Йўлдошев шундай дейди: «XX асрдаги адабиётимизда қиёфасизлик кенг ёйилди. Чунки ундан муайян шахс табиатини ҳар жиҳатдан тасвирлаш эмас, шахсни муайян ижтимоий қатламнинг вакили сифатида кўрсатиш талаб этилди. Бадиий адабиёт конкрет инсондаги ўзига хослик, алоҳидаликни эмас, балки одамнинг қайси бир ижтимоий қатламга мансуб белгиларини экс эттириши керак эди. Шу сабабли адабиётда тип яратишга эътибор камайиб, типик образларни тасвирлаш, оммадан ажралиб турмайдиган, оломонга сингишиб кетадиган қиёфасиз кимсани экс эттириш тажрибаси кенг ёйилди. XX асрнинг қарийб етмиш беш йили адабиётни қолипларга тикиштириш даври бўлди. Натижада адабиётда қиёфасизлик, бир хиллик авж олди»¹.

Етмиш йил давомида бў'изидан бў'илиб, оёқлари кишанланган адабиёт ҳам барча қолиплардан озод бўлди. Шундан сўнг республикамизда маънавий-адабий ҳаётни со'ломлаштириш юзасидан муҳим тадбирлар амалга оширила бошланди.

80-йиллар охирларига, хусусан, истиқлол даврига келиб ахвол тубдан ўзгарди. Етмиш йиллик зу'умлардан сўнг бизда ҳам фалсафий-мафкуравий, асос жиҳатдан хилма-хил йўналишга мансуб асарлар пайдо бўла бошлади. Реализм билан баробар деярли барча адабиёт тури, жанрларда диний, руҳоний-исломий талкин устувор асарлар кўпайиб бормоқда. Шахсни фақат ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида эмас, кўпроқ илоҳий, ту'ма-табиий, сирли-сеҳрли мавжудот тарзида кўрсатувчи, унинг ижтимоий тарихи, шароит-тузум, давлат, сиёсат, мафкурага бўйсунмайдиган Ҳаройиб туй'у, хислатларини онг-идрокидан ташқаридаги англаб етилмаган ҳолатларини бадиий тадқиқ этувчи асарлар ҳам яратилаётир. Омонат, таги пуч Ҳояларга алданган шахс умрининг, меҳнатининг бемаънилигини қабарик тарзда, кўпинча рамзий-мажозий тимсоллар воситасида кескинлиги-ю фожеаси билан кўрсатувчи асарлар, қаҳрамонлар ҳам яратилмоқда.

Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», Ў.Ҳошимовнинг «Тушда кечган умр», Ш.Холмирзаевнинг «Олабўжи», О.Мухторнинг «Минг бир қиёфа», «Кўзгу олдидаги одам», То'ай Муроднинг «Отамдан қолган далалар» романларида, Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Ором курси», Назар Эшонқулнинг «Маймун етаклагани одам», «Тобут» ҳикояларидаги персонажлар унда яшаган муҳитнинг бемаънилигига алоҳида ур'у беради.

Назар Эшонқул ижоди билан яқиндан танишиб борар экансиз, беихтиёр ёзувчи ту'илиб ўсган макон, у ернинг одамлари, уларнинг характерлари, ўй-фикрлари билан танишиб борасиз. Масалан, Назар Эшонқулнинг «Шамолни тутиб бўлмайти» ҳикоясида Терсота қишло'ининг номи келтириб ўтилади. Бундан ташқари адибнинг «Ялпиз ҳиди» туркумидаги «Баҳор гуллари», «Ҳазонрез» ҳамда «Ялпиз ҳиди» ҳикояларида

¹ Йўлдошев Қ. Кўнгиш мулки // Жаҳон адабиёти. – 1998. 1-сон.

қишлоқнинг тоза ва беғубор табиати қучоғида туғилиб, хашарга келиб яшаётган асар қаҳрамони Самандар тилидан қишлоқ манзаралари маҳорат билан гаудалантириладики, ўқувчи беихтиёр ўзини она-табиатнинг ажралмас бир бўлаги эканлигини англаб боради.

Шуни таъкидлаш лозимки, адиб хали талабалик йилларидаёқ кичик-кичик ҳикоялар, қиссалар машқ этиб турди. Бу эса унинг адабиёт майдонига кириб бориши ва ўз ўрнини топишида муҳим аҳамият касб этди. Унинг дастлабки асари «**Уруш одамлари**» қиссаси ҳисобланиб, у 1986 йилда, яъни Н.Эшонқулов энди 23 баҳорни қарши олган чоғида «Ёшлик» журналича эълон қилинган эди. Албатта, мазкур қисса ёзувчининг кейинги асарлари даражасида бўлмаса-да, ёш истеъдоднинг адабиёт майдонига янада пухта, мукамал бир қатор ҳикоя ва қиссалари дунё юзини кўра бошлади. Эътиборлиси, ёзувчининг 1989 йили «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилинган дастлабки ҳикояси «**Маймун етаклаган одам**»нинг чоп этилиши ўзбек насрида унутилмас воқеа бўлди. ҳикоянинг аввалги даврлар ўзбек ҳикоячилигидан бутунлай фарқ қиладиган ўзгача оҳанг, тароват касб этганлиги, шакл-мазмунининг янгилиги, асар сюжети ва образларнинг янги талқин ва руҳда намоён бўлганлиги барчани бирдек ҳаяжонга солди. Бу ўзбек адабиётида янги булоқ кўз очганидан дарак берди. Мазкур ҳикоя тўғрисида адабиётшунос, танқидчи У.Норматов куйидагича фикр билдирган эди: «80-йилларнинг охирида адабиётимизда «Маймун етаклаган одам» ҳикояси пайдо бўлди. Унда асрга тенгдош, умри асрнинг аллов-даловлари, бемаъни мақсадлар йўлида уўган, адашган одамнинг фожеавий қисмати бетакрор тарзда ифода этилган эди.

Бу ҳикоя замондош-асрдош образини яратиш йўлидаги етмиш йиллик тажрибаларнинг муайян интихоси айнаи замонда янги босқичнинг бошланиши бўлди»¹.

Назар Эшонқул ҳикояларини ўқиган ўқувчи асар қаҳрамонларини шунчаки йўлдан озган, «аҳлоқ нормаларидан чекинган» ёки «улуғ мақсадлар

¹ Норматов У. Бугунги насримиз тамойиллари // Жаҳон адабиёти. – 1997.

йўлида» катта тўсиқларга дуч келган одамлар деб бўлмаслигини англаб етади. Ёзувчининг илк ҳикояси «Маймун етаклаган одам» қаҳрамонини оладиган бўлсак, у ўз умрини, ҳаётининг бор заковатини асримизнинг «улуғ ишлари»га тиккан, бу борада ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам аямаган, қолаверса жамият ҳам уни меҳнатига яраша сийлаган, нафақага чиққунга қадар турли лавозимларда ишлаган. Уни фақат илоҳий қисмат жазолаган. Хотини ўлиб, фарзандлари нобоп бўлиб чиққан, қариганда танҳо, қаровсиз, аянчли ҳолга тушиб қолган. У иш, принцип деб қариндош-уруғидан жудо бўлган, унда дўсту биродарлар ҳам йўқ. Энг ёмони, унинг қалбида қариган чоғида бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилиш яқинлашган дамларда руҳан диллашадиган, кўнглига таскин берадиган илоҳий эътиқод йўқ. Бу одам умр бўйи таянган мафкура уни мана шу илоҳий неъматдан, кўнгил хазинасидан маҳрум этган. Бу асарда қанчадан-қанча одамлар шу тақдир алдовларга учиб, иймон-эътиқодсиз бу дунёдан ўтиб кетди, деган хулоса келиб чиқади. Ҳикоя қаҳрамони ҳаётини тиккан тузум, жамият, мафкура шитоб билан емирилиб бормоқда. Унга қўшилиб ўша кимса бисоти ҳам емирилиб бормоқда. Дунёни ларзага солган инқилобий ўзгаришлар, одамларни қалитган, ҳалокат чоғига тортган қудратли тузум ва мафкура ўткинчи, қуни битганча ўз-ўзидан тўкилиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетди. Аммо инсон зотида ато этилган инсоф, виждон, ақл-заковат боқий. Ташқи ва ички тазйиқлар, шайтон васвасаси ҳар қанча йўлдан оздирмасин, барибир эртадир-кечдир бу мўътабар ҳислатлар инсон танида яна қайта тирилади. Уни ўзлигига қайтаради. Гарчи кечикиб бўлса-да, у ўзининг маънисиз ўтган йўлини мардона, шавқатсизларча тафтиш этиб, сўнгги чизган сурати орқали авлодлар учун сабоқ тарзида муҳрлаб қолдиришга эришади.

Ҳикояда муаллиф ёш йигит тилидан сўзлар экан, асар қаҳрамонини ёлпонга қурилган мафкура тузоғига илинган, авлоднинг гўёки чўлда чанқаган йўловчининг қулоғига тепалик ортидан дарёнинг мавжланиши каби эшитилган сасдан маст ҳолда бор ҳолича шу томонга интилган, бироқ тепаликка чиқиб, шовқиннинг чўлда унган ўт-ўланларни ҳам супуриб

ўтаётган шамоллигини сезгач, ҳаётдан, яшашдан ҳафсаласи пир бўлган, бор умиди сўнган инсон ҳолатини ўзига хос тарзда ифодалай олган. Асар «Бу воқеа уч йиллар олдин бўлган эди»⁴ дея сирли тарзда бошланган бўлиб, у халқимизнинг о'заки ижод намуналари – эртак, афсона ҳикоя қилинаётгандек бир тарзда бошланади.

«Шу кўчадаги уйни ижарага олиб, кўчиб келганимда, чолнинг шarti кетиб, парти қолганди. У кўчанинг муъолишида, мен эгаллаган уйга кўшни ҳовлида яшарди. Уни биринчи марта уйнинг олдидаги эски ўриндикда чуқур ўйга толган ҳолда кўрган эдим. У қобоклари солиқ, соқоли қирилмаган, бир пайтлар семиз бўлган, ажинлар тарам-тарам қилиб ташлаган, кўримсиз юзи баджаҳл маъбудларнинг хайкалига ўхшаб кетар, унга қараган одамнинг юраги ноҳуш бир хисдан орқага тортар эди. Кўзлари хиссиз ва ифодасиз. Эгнида 50-йилларнинг андозасида тикилган анча салобатли кител, бақбақаси осилиб турган ҳолда ўйчан ўтирарди. Машинадан китобларни катта этакда ташиб киритаётганимда – гўё атрофдаги оламдан энди ҳеч қандай илтифот кутмай кўйгандек, ҳеч нарсанинг қизиқи қолмагандек, менга эътиборсиз бир кўз ташлади-да, сўнг яна ўша ҳолатда ерга қараб ўтираверди».

Бу – асар тугуни. Ёзувчининг ҳикояни баён қилишдаги мазкур усули ўқувчи нигоҳини асарга янада мустаҳкамроқ миҳлайди ва уни давомини билишга, асарда таъкидланган чолнинг бу ҳолатда ўтириши, уни ҳаётдан бешиш, инсонларга ишончсизлигининг сабабини англашга қизиқиш уйлотади. Зеро, бу ҳолат инсон таназзулидангина дарак беради.

Асар воқеалари ривожда йигитнинг чол устахонасига кириши ва у ердаги манзара, албатта, ҳар кимни хаёл уммонига ларқ қилиши билан аҳамиятлидир.

«Бу ерда ҳар хил кераксиз ашқол-дашқоллар – сунъий гуллар, туваклар, турфа рангдаги ёлочлар, китоблар, олов кўтариб бораётган йигитнинг йиртиқ сурати, синиб ётган арзон ганч хайкал, тошдан ясалган турли қуроллар,

⁴ Эшонқулов Н. Маймун етаклаган одам // ЎзАС газетаси, 1989.

турлар, занжирлар қалашиб ётар ва бу ердан ҳам шилта хиди келар, айвондан кўра алланечук бесаришта Ўзнокқа ўхшаб кетар эди».

Аввало шуни таъкидлаб ўтмоқ жоизки, буюк ҳикоянавис А.П.Чехов айтганидек, «Адабиётда ҳеч бир нарса бекорга ёзилмайди. Агар биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртинчи кўринишда албатта, отилиши керак, йўқса милтиқ тўрисида сўзлашнинг холати йўқ». Эътибор берган бўлсангиз, ёзувчи Н.Эшонқул ҳикоясида ҳам юқорида келтирилган тасвир, сюжет бекорга келтириб ўтилмаган. Назаримда, адиб бу деталлар орқали биринчидан йўқлик, зулмат сари юз бураётган хонадон соҳибининг таназзулини кўрсатаётган бўлса, сунъий гуллар, олов кўтариб бораётган йигитнинг йиртиқ сурати, синиб ётган арзон ганч хайкал, тошдан ясалган турли қуроллар, тўрлар, қалашиб ётган занжирлар мажозий маънода ишлатилган бўлиб, ўша замон мафкурасини олов кўтариб бораётган йигитнинг йиртиқ сурати орқали, синиб ётган арзон ганч хайкал ва қалашиб ётган занжирни эса давр доҳийси ва у қўлларга солган занжирнинг қалашиб, шилта хидига бурканганлигидан дарак беради. Асар муаллифининг ҳикоянинг яна бир жозиба кашф этишида ўқувчига етказмоқчи бўлган фикрни лўнда, имо-ишоралар билан ўхшатиш ва ташбеҳлар орқали тасвирлашга уринганлиги қуйидаги матнда ҳам ўзгача мазмун кашф этган.

«Айвон узун бўлиб, суратлар чизилган йилларга қараб кўргазмага кўйилгандек териб қўйилган, тўрироли, бор-йўли 40 га яқин сурат ва эскизлар «1957», «1947», «1937», «1928», «1926» ва ҳаказо тартибда териб қўйилган эди. Суратларни оралаб борар эканман, қандайдир зиналардан чолнинг умр тилсимоти яширинган кўрлон томон кўтарилиб бораётгандек хис этдим ўзимни. Охириги, айвоннинг бурчагига осиб қўйилган суратнинг тагига «1921» санаси ёзиб қўйилган эди: чол шу йилдан бошлаб расм чиза бошлаганан бўлса-да, ранглар эркин ва тиниқ эди. Йигитнинг кўзлари тийрак ва ишонч билан порлаб турар, маймуннинг бўйнига солинган кишан таранг тортилган эди. Расмда чол нима демоқчи бўлганини тушунмасам-да, лекин йигитнинг юзидаги ишончдан хайратга тушдим; қизлиш ва жавдари бўёқ

Йигитнинг кўнглидаги хиссиётни тўла акс эттира олган эди. Кейинги суратларда чолнинг кўли анча келишиб, буюқлар тиниқ, ўз ўрнини топган, табиат манзаралари тобора гўзаллашиб борарди. Ранглар ҳам турфа хил эди. Бироқ бир лаҳзада осмону фалакни қоплаган кузги қарлалар каби суратларга қандайдир мавҳумлик ёпирилиб кираётган эди, бу мавҳумлик суратма-сурат ортиб бориши мени ҳайратга солди.

Мавҳумлик тасвирида ҳам, буюқда ҳам сезиларди. Мен ҳар бир манзарада бошқа ранглар ўрнини қора ранглар олаётганини гувоҳи бўлдим. Ўттизинчи йилларда чизилган суратлар эса яна ҳам мавҳумроқ эди, энди бу йиллардаги суратларни пала-партиш чизган бўлса керак, деб ўйлагандим, чунки чолнинг масъул хизмат даври мана шу йилларга тўри келарди».

Албатта, бу тасвир воситалари ёзувчидан юксак маҳорат талаб этганки, бу каби сўз ва фикр ўйноқлиги, унинг жозибаси орқали ўқувчи ўша, янги мафкура заминимизга кириб келиши, унинг асар қаҳрамони, каби ўша давр инсонларининг ишончи суратда тасвирланган маймунни қоронғу ўрмондан олиб чиқаётган йигитнинг кўзларида акс этган қатъий ва ишончда ифода этилган. Дарҳақиқат, даврнинг алдоқлари қанча-қанча ёшларни ўзининг совуқ бағрига олди. Бу сюжет ёзувчи Ш.Холмирзаевнинг «Ҳора камар» асари қаҳрамони Абдулла Набиевнинг ҳам унинг домига тушиши ва бу йўлда учраган ҳар қандай тўсиқли душман билиб, унга қарши курашиши, алалоқибат, маълубияти тасвирини ёдга солади.

Замоннинг совуқ бағри дастлабки йилларда суратдаги маймун етаклаётган каби қанча-қанча нав-ниҳолларнинг шижоати, уйлоқ калби тафти таъсирида ўзида бироз илиқлик, ишонч уйлота олди. Бу ёзувчининг «Кейинги суратларда чолнинг кўли анча келишиб, буюқлар тиниқ, ўз ўрнини топган. Табиат манзаралари тобора гўзаллашиб борарди, ранглар ҳам турфа хил эди» жумласида ишора қилинади. Токи ижодкор унинг айни дамдаги ички кечинмалари, ўй-хаёллари кўтаринки бўлган дақиқалардагина ҳаётнинг тиниқ ранглари кўзга илганади. Тушқун кайфият, ўз-ўзидан амалга оширилаётган ишлардан қониқмаган, омади чопмаган, ҳаётнинг машаққат

аталмиш тузоҶига илинган кишининг эса ижодида қора ранглар, мавҳумлик акс эта боради. Бу каби қаҳрамон ҳолатлари ҳам ёзувчи томонидан юксак маҳорат, тасвирлар билан очиб берилган. «Бироқ бир лаҳзада осмону фалакни қоплаган кузги қарҶалар каби суратларда қандайдир мавҳумлик ёпирилиб кираётган эди, бу мавҳумликни суратма-сурат ортиб бориши мени хайратга солди. Мавҳумлик тасвирда ҳам, бўёқда ҳам сезилади. Мен ҳар бир манзарадан бошқа ранглар ўрнини қора ранглар олаётганини гувоҳи бўлдим. Ўттизинчи йилларда чизилган суратлар янада ҳам мавҳумроқ эди. Энди бу йиллардаги суратларни қора ранг буткул қоплаб олганди. Чол суратлари пала-партиш чизган бўлса керак деб ўйлагандим, чунки чолнинг масъул хизмат даври мана шу йилларга тўри келарди».

Эътибор берган бўлсангиз, халқ оҶзаки ижодиёти миф ва эртақларда «Ҷора» ранг ёвузлик, қабоҳат, қоронҶулик, йўқлик салтанати деб таърифланади. Уларда учрайдиган «Ҷора дев», «Ҷора ботир» каби тимсоллар қабоҳат ва жаҳолатнинг энг тубан кўриниши мужассам бўлган образларга нисбатан ишлатилади. Н.Эшонқул ҳикоясида ҳам «қора» сўзига кўпроқ урҶу берилиши ўша даврнинг зулматга чулҶанган пайтларига ишора бўлса ажабмас. Зотан, 30-йиллар қатаҶонлари, очлик хукмрон бўлган пайтларда масъул лавозимда ишлаш бу қон томган қамчиннинг дастагидан ушлаш, ўша зулматга сирдош, рангдош бўлиш демақдир.

Ҷикояда бу давр суратлари йигит томонидан қуйидагича келтирилади: «...бу йиллардаги суратларда хувиллаб қолган қишлоқлар ва кўчалар, эгалари ташлаб кетган уйлар, ўзига чорлаб турган қабристонлар, ўлим иси келиб турган ҳар хил қуроллар, йиҶлаётган аёллар ва болалар, бийдай далани босиб кетган ўлаксахур кузҶунлар, мурдалар ортилган аравалар, панжарали камералар, ёниб ётган қишлоқ, қандайдир кўрқувдан (худди «Помпея»нинг сўнгги куни» каби) донг қотиб қолган оломон, сирли маҳлуқлар, йиртқич ҳайвонлар, юзларига ҳар хил жондорларнинг ниқобини кийиб олган одамлар (карнавал буўса керак деб ўйлагандим), базму-жамшид қилиб ўтирган

шотирлар, арок навлари, турли хил таомлар, ялангоч аёллар, маъсума қизлар, қовжираб қолган гулларнинг суратлари акс этган эди».

Замон ва инсон. «**Маймун етаклаган одам**» ни ўқиб туриб бу икки тушунча ўртасида ўтиб бўлмас улкан жар пайдо бўлганлигини англаб етади киши. Асар янгича руҳда ёзилган бўлиб, ҳаётнинг бамаънилиги яъни, абсурддан иборатлигини кўрсатиб ўтган. «Абсурд адабиёти назариячиларининг фикрича, абсурд воқелик абсурд инсонни, ва абсурд ижодкорни етиштиради, шунга кўра абсурд асари биринчи навбатда салбий хусусият касб этади»¹.

Бугунги адабиётимизда тенденцияга айланган «модерн» асарлар ёки унга хос талқинлар катта қизиқиш уйлотмоқда. Бу ходисани айрим адабиётшуносларимиз Ўзбек адабиётининг Ф.Кафка, А.Камю сингари XX аср буюк ёзувчиларининг таъсири ёки уларга тақлид деб аташмоқдалар. Бу гапда жон бор. Сўнгги йилларда ёш ижодкорлар авлоди орасида ўша адиблар ижодига қизиқиш бениҳоя кучайди, «модерн» услубидаги айрим асарлар ўзбек тилига айна шу авлод вакиллари томонидан таржима ҳам қилинди. Шу каби мисолларга асосланиб, бу тамойилни фақат Ўзбек таъсирига боғлаш, уни тақлидчиликдан иборат деб қараш тўғри эмас. Миллий адабиётдаги ҳар бир ходисанинг сабабинги ташқи омиллардан эмас, аввало она заминнинг ўзидан, реал воқеликдан, замона эҳтиёжидан изламоқ даркор. Бу хусусда ёзувчи Н.Эшонқулнинг ўзи шундай фикр билдиради: «Адабиёт ҳеч қачон яқка ҳолда тараққий этган эмас. Жаҳон адабиёти дунёдаги юзлаб халқларнинг адабиёти, шу жумладан бизнинг ҳам. У бизга бегона адабиёт эмас. Шунинг учун жаҳон адабиёти тушунчасига чўчиб, ҳавотирланиб қараш ноўрин. Анъаналар адабиётдан адабиётга ўтади. Кимда нимага эҳтиёж бўлса, ўшани олади. Мен ҳам ўз эҳтиёжимга яраша олганман. Кимга керак булса биздан олади. Мен таъсирни жуда оддий тушунаман, шу сабабли чўчимайман. «Бошқача ёзиш» агар ўзига хос ёзиш бўлса бу муқаррар ходиса. Агар у чираниш, олифтачилик

¹ XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1999. - 65-66 бетлар.

булса, у хеч нарса, хатто тақлид ҳам эмас. Тақлид ҳам тақлид қилинаётган нарсага мос бўлиши керак. Бўлмаса у карнай бўламан деб чиранган сурнайнинг холига тушади. Гап тақлид ёки таъсирда эмас: гап истеъдодда. Ёзилган асарда истеъдод сезиладими, йўқми? Агар сезилса хавотир ноўрин. У барибир таъсир доирасини ёриб чиқади»¹.

Ёзувчи ҳақ. Зеро, адабиёт умуминсонийдир. Назар Эшонкул ўз фикрини давом эттириб: «Мен ўта миллий асар Мурод Муҳаммад Дўст каламига мансуб «Дашту далаларда» ҳикояси ҳам Фолкнернинг «Уош»и ҳам бирдек қадри. Буларда мен на хусусийликни, на умумийликни кўраман: бу ҳикоялар истеъдод маҳсули бўлгани учун жозибалидир. Миллийлик чегара эмас. Аксинча бепоёнлик ва сўзга зуҳр этилган миллатпарварликдир», - деб ёзган эди.

Аслида санъатнинг, жумладан адабиётнинг ҳам миллийликдан кўра умуминсоний хусусияти теранроқ бўлади. У ирқ, дин, тил каби кишиларни ажратиб турувчи табиий-ижтимоий тўсиқлардан юксакда туради. Мамлакатлар, сиёсий тузумлар, чегараларни буткул инкор этади. ҳақиқат шуки, ҳозирги Ўрб қадимги Шарқдан ўрганиб уллайди. Эндиликда Шарқнинг Ўрбдан таъсирланишига ҳам табиий ходиса сифатида қараш керак. Ҳаётимиздаги ижтимоий-маънавий бурилишлар туфайли ўзгараётган адабиётимизда Ўрб адабиёти таъсирида мавжуд анъаналар ижодий янгилиниб бормоқда. Бу ўзгариш, айниқса, ходисаларни ифода қилиш тарзида аниқроқ сезилмоқда. Хусусан, авваллари воқеаларни қаҳрамон тилидан баён қилишга хушламайроқ қараларди. Бундай усул кўлланса, албатта қаҳрамон ўзига ён босади, ходисалар холис ёритилмайди, дея тушунилади. «**Ҳатто**», «**Менинг болалик йилларим...**» дея биринчи шахс тилидан «**Ўтмишдан эртаклар**» сингари ажойиб асар яратган Абдулла Қаҳҳордек улу санъаткор ҳам «Асарнинг биринчи шахс тилидан ёзиш ижодкорни чеклаб қўяди» деб ёшларга маслаҳатлар берган эди» деб хотирлаган ёш адабиётшунос Абдулла Улуёв «Аслида эса асарнинг санъат

¹ «Миллий тикланиш» газетаси 1998 йил, 14-май сони.

даражасини ходисаларнинг ким тарафидан ҳикоя қилиниши эмас, балки ёзувчининг бадиий маҳорати белгилар экан» деган ҳақли хулосага келган¹. Назар Эшонқул асарларидаги қаҳрамонлар ҳаётда одамлараро қандай гапирса, шу тарзда сўзлатилмайди. Балки кишилар қандай гапиришни истаса, кўнглида қандай ўйласа, шу тарзда гапиртирилади. Ёзувчи бу орқали уларнинг тасдиқ ва инкор исканжасидаги «мен»нинг таъсирчан қиёфасини гавдалантиради. Тўғриси айтмоқ лозим, совет даврида «мен» хусусида бу тарзда чуқур мулоҳаза юритишга, унинг қалбидаги инкору исёнларни очиб кўрсатишга тўсиқлар мавжуд эди. Азал-азалдан тасдиқ ва инкор исканжасида ўз «мен»ини излаган қаҳрамон кўрсатилган асарларгина ҳақиқий санъат намунаси саналган. Ёдим Шарқнинг мумтоз адабиётида ҳам, ҳозирги Ўрбнинг замонавий адабиётида ҳам шахснинг ўз феъл-атворини тафтишлар ҳаёт моҳиятини, инсон умри маъносини англашга элтадиган йўл эканлиги кўрсатилган. Н.Эшонқулнинг **«Ҳаёл тузоли»**, **«Тобут»**, **«Ялпиз хиди»** туркумидаги бир неча ҳикоялари, **«Тўзон»**, **«Лаззат ортида қолган юрак»**, **«Ориқ лаззати»**, **«Зулмат салтанатига саёҳат»** ҳикояларидаги **«Ёра китоб»**, **«Тун панжаралари»** қиссаларидаги «мен», **«Маймун етаклаган одам»** ва **«Шамолни тутиб бўлмайди»** ҳикояларидаги чол ва Байна момо образлари Абдулла Ҳаҳҳор таърифлаган «мен» эмас. Улар қилмиш-қидирмишларига иқроор бўладиган, ўзини тафтишу таҳлил қилиб, азобланадиган, тасдиқ-инкор исканжасида турган қаҳрамонлар.

Бирок, **«Ёра китоб»** қиссаси, шунингдек, **«Ҳаёл тузоли»**, **«Тўзон»**, **«Лаззат ортида қолган юрак»**, **«Зулмат салтанатига саёҳат»** ҳикоялари анъанавий асарлар сингари бир киши тақдири тафсилотлари тавсифидан иборат эмас. Улар мислсиз азобда ўртанаётган бор бисотидан, ўзлигидан ажралган дунёга қўл силтаган инсон ички оламининг сўзда чизилган суратидай бўлиб кўринади. Бу сурат буюк рассомлар асарлари сингари қабарик ва таъсирчандир. Ундан ўз хотираларини енголган, тақдир

¹ «Шарқ юлдузи», 1998 йил, 6-сон.

сўқмоқларида адашган аламзада одам сўзлаб тургандай кўринади. Бу қаҳрамонлар ўзини-ўзи инкор қилган Галаёнларнинг мўъжаз умумлашмаси саналади. **«Ћора китоб»** қиссасида ўз «мен»ини тафтиш қилаётган қаҳрамон ўзига-ўзи ... **«мени ҳеч ким ўзимдек суд қилолмайди. Жазо нима у?»** деган савол қўяди ва **«Шунчаки расмий маросим. Аслида энг олий жазони кўнгилинг ўзи чиқаради»**, дейди.

Ҳақиқатан ҳам инсон ўз қилган айбини, хатосини қалбининг туб-тубидан англаб етса, унда инсонга суд томонидан берилган жазонинг виждон олдидаги жазодан ўн чандон, юз чандон енгил эканлигини ҳис этади. Бу жиҳатни очишда, ҳаётнинг, замоннинг турфа ўйинлари, инсоннинг қилмишлари тўғрисида фикр юритган мазкур асарлар катта аҳамият касб этади.

«Хароба шаҳар сурати» («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 10 ноябрь) ҳикояси ҳам ёзувчининг маҳорати, истеъдодидан дарак беради. Паришон йигитнинг ўй-хаёллари, фикрлари, ички кечинмалари, ўзлигини англаш йўлидаги машаққатлари баён этилган мазкур ҳикоя инсоният онг-шуурининг нақадар қотиб қолганлиги, унинг ёзувчи Ч.Айтматов «Асрга татиғулик кун» асари қаҳрамони Эломон мисоли манқуртга айланиб улгурмаганини хароба шаҳар сурати орқали бадиий тимсоллар билан очиб берган. Ётибор берадиган бўлсак, ёзувчи асардаги шаҳар номини Турсория деб атайди ва унинг вайрон бўлишдан аввалги гўзаллигини одамларга уқтиришга, уни қайтадан қуришга чақириб, қуйидагича тасвирлайди: «Турсория мени қанчалик қизиқтирса, бошқаларни шунчалик ажаблантирарди. Улар тайинсиз бир рассомнинг фазли-иродаси билан вайрон этилган қандайдир Турсорияни деб ташвиш чекиб юриш сабабини тушунмасдилар ва буни шунчаки олифтагарчилик деб ўйлашар ёхуд гирт сафсатага йўйишарди. Мен уларга Турсория ҳақида, унинг яшил боёлари, зангори осмони, туман қоплаган тош кўчалари, одамзотнинг қудратини намойиш этиш учун қурилган миноралари, шаҳардан узоқларда ҳам ҳиди уфуриб турадиган худди қизлар каби дуркун ва нафис гуллари, қирмизи

тулпорлар миниб юрадиган йигитлари, хаёлдан кўйлак тикиб кийган қизлари, хилол билан бирга хилпирайдиган чўллари, сахар чоллари хўрозларидан ҳам олдин уйлотадиган азонлари ҳамда боланинг кўзлари каби тиниқ ва маъсум дарёлари ҳақида гапириб берар ва буларни Турсория бошқаларнинг ҳам эътиборини тортсин, дея кўпинча ўзим тўқирдим. Бироқ менинг бу тажрибасиз ва тарқоқ кўшиним – болаларча чўпчакларим билан одамларнинг бефаҳмлиқ ва лоқайдлик деворлари ўраб олган, ҳеч нарса билан забт этиб бўлмас, тошдек қотиб қолган қалб кўрлонларини ҳеч қачон забт этолмасдим, аксинча, менинг юрагимдан сўзларга қуйилиб чопиб чиққан ҳаяжон ва умид охулари уларнинг бефарклиқ купчиган кузларининг тойгоқ қояларидан сакраб ўтолмай, бир-бир қулаб тушарди. Ҳамиша гапларим уларнинг энсасини қотирарди».

Бепарволик ва лоқайдлик инсон таназзули. Унинг туйғуларсиз яшаши, кимлигини ва нима учун бу дунёга келганлигини англамаслик, мисоли ҳайвондек фақат қорин ламини, ўз тинчини ўйлаши инсонийликдан йироқлашиш дегани. «Хароба шаҳар сурати» ҳикояси инсониятнинг ўша таназзулига, зулматга сингиш жараёнини кўрсатганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Кўп йиллар алдов одамзотни шундай кўйга солди. Уни жирканч маҳлуқдан ажратиб бўлмас ҳолда тарбия қилди. Натижада инсон «Хаёл тузони» ҳикоясидаги каби одамқушликка ружу қўйди. Ёнида ҳар кун бир-бирини чопиш мақсадида болта олиб юрар ҳолга тушди. Бу унинг касбига айланиб борди. Ёзувчи яна бир ўринда шундай изоҳ беради:

«Уларнинг ҳаммаси менда Турсорияни билмай ўтаётганликлари учун ҳам бутун умри Лафлат ўрмонини саргашта кезиб юрган сарсон одамлардек таассурот қолдирарди. Мен уларнинг кўзларида, юзларида Юфил ва тушқун яшашга маҳкум этганликларини кўрардим. Улар тирикликнинг мангу ва абадий қароқчиларидан қоча-қоча мана шу лоқайдлик ва танбаллик салтанатидан паноҳ топгандилар ва улар қочиб кирган бошпаналарида ўзлари каби омонатлик ва харобалиқ уфунати анқирди».

Инсоният тарихи ўтмиш даврларидан иборат. ўтмайдиган даврнинг ўзи йўқ. Бадиий тафаккур ҳам шу. У тинимсиз ўзгаради, ўзгаргани сайин бадиий тасвир имкониятлари кенгаяди, тораяди, тинч турмайди. Шу тариқа ҳар қандай миллий-бадиий тафаккур бирдан кейингисига ўтувчи босқичлар эволюциясидан ташкил топа боради. Ана шу тадрижий давомийлик илАб олинса, миллий-бадиий тафаккурнинг яхлит бир жараён эканлигини тасаввур этиш осон куёади. Мазкур яхлит жараён ичидаги бадиий тафаккур эволюцияси босқичларини аниқлаш учун эса қўлланилаётган бадиий тасвир воситалари тадрижини ўрганишга тўри келади. Чунки ижодкор шахс дунёни, инсонни қандай идрок этса, шунга яраша бадиий тасвир воситаларидан фойдаланади, янгиларини кашф этади.

Асл касби инсоншунослик бўлган адабиёт ҳамма даврларда ҳам инсонни эъзозлаган. ўзбек реалистик насри бундан мустасно эмас, албатта. Бироқ бугунги давр адабиёти ва санъатининг бош хусусияти инсонпарварлик туйИусининг ҳар қачонгидан чуқурроқ, кенгроқ ва юксакроқ даражаларга чиқиши билан ифодаланади. 80-йилларнинг аввалида ўзбек ҳикоячилигида худди шундай кўтарилиш кузатилди. Тасвирланаётган қаҳрамонга шахс сифатида эътибор кучайди, яъни инсоннинг шахслик аъмоли бадиий тадқиқ объектига айлана бошлади. Инсонпарварлик, шахспарварликда намоён бўлди. Шахс феноменини тадқиқ этишга уриниш интеллектуал қаҳрамон образларининг яратилишига, шунинг баробарида бадиий тасвир воситалари доирасининг кенгайишига олиб келди. Табиий, реалистик миллий бадиий тафаккур бундай миқёсга дабдурустдан эришмади, албатта, балки етук шахслик мартабасининг ибтидоси бўлмиш оддий инсоният қадр-қимматни, нафсониятни англашга уринишлардан бошланди. Ёзувчи Н.Эшонкул ҳикояларида эса бу кўриниш ўзига хос тарзда бўй-баст кўрсатиб бораётир. «УйИониш бадияти инсонни жўн ва юзаки тушунишдан, уни бир ёқлама талқин этишдан воз кечди»¹, - деб ёзади филология фанлари номзоди Хуршид Дўстмуҳаммад, - ўзбек ҳикоячилигида бу ўзига хослик насихатбозликдан кутулишда ўз ифодасини топди. Мисол учун «оқпадарлик

– ёмон», ичкиликбозлик, порахўрлик – иллат» сингари «Юя»лар ҳикоялар ўз кадр-қиммати йўкотади. Ишлаб чиқариш мавзусидаги жасоратлар мадҳи ўрнини қаҳрамоннинг шахс сифатидаги камолини излаш тасвири эгаллади. қаҳрамонларнинг ижобий ёки салбийлигини белгиловчи мезонлар ўзгарди. қаҳрамон шахси, руҳий олами, шуури тасвирига мойилликнинг кучайиши ҳикоянинг сюжет қурилишини, тасвир маромини, конфликтлар табиатини янгилади».

Бу ўзбек адабиёти янгича услубий йўналишнинг кириб келишига туртки берди. Сўнгги йилларда жаҳон модерн адабиёти ва унинг миллий адабиётларга дахлдорлиги борасидаги мулоҳазалар тез-тез оғизга тушмоқда. Албатта, мазкур фикр бежиз эмас. Гап шундаки, биз юқорида қисман таҳлил этишга ҳаракат қилган Н.Эшонқул ҳикояларида халқнинг теран илдизига эга бўлган, инсон тафаккурининг илк бадиий мевалари ҳисобланган мифлар, унинг тасвир воситалари, анъанавий шакл билан бир қаторда жаҳон адабиётининг модерн оқими ҳам уйғун ҳолда ўзига хос тарзда мужассам бўлди. Адиб насрида даставвал қодирийнинг ва Чўлпоннинг ижодига тақлид; Толстой ва Достоевский асарларидаги мушоҳада, япон Я.Кавабата, австриялик Ф.Кафка, аргентиналик Х.Кортасар, француз А.Камю, мексикалик Л.Борхес ва К.Фуэнтос тажрибаларининг таъсири сезилишини таъкидлаб, ёзувчи Х.Дўстмухаммад ўзининг **«Уйғониш жозибаси»** мақоласида бу тўғрида фикр билдираркан қуйидагича таъриф келтиради: «Адабиёт таъсир жуғрофиясининг бу қадар кенгайиб бораётганига жуда табиий ва қонуний ҳол сифатида қарамоқ лозим. Зеро, бу, ўзбек бадиий тафаккурининг умумбашарий бадиий тафаккур симфониясига кўшила олишидан, шунга маънавий ҳуқуқ борлигидан далолат беради. Борди-ю, ушбу таъсир тақлид даражасидан нарига ўтмаса ҳикояларимиздаги янгилашларга катта умидлар боғлаш қийин эди. Ишонч билан айтиш мумкинки, уйғониш даврида яшаётган ўзбек ҳикоячилиги дунё бадиий

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996 йил, 16 февраль.

тафаккурининг энг илпор тамойиллари хазинасини бойитишга хисса кўшмоқда»¹.

Шу ўринда модернизм атамасига изох бериб ўтмоқ жоиз. «Модернизм» (французча – *moderne* – энг янги, замонавий) атамасининг XX аср аввалида Iарбий Европада пайдо бўла бошлаган футуризм, экспрессионизм, имажинизм, унанизм каби бадий оқим ва гуруҳларнинг юзага келиши билан болашади². «Модернизм»ни айрим адабиётшунослар аниқ топиб ишлатилган атама эмас, дейишади. Уларнинг фикрича, «модернизм»нинг луIавий маъносидан келиб чиққанда, ҳар қандай давр ўзининг «энг янги», «замонавий» бадий оқим ва гуруҳларини пайдо қилиши мумкин. Марксча адабиётшуносликда «модернизм» «декаданс» атамаси билан бир маънода кўлланиб келинади. Аслида эса «декаданс» (французча – *denadence* – тушкунлик) ўтган XIX асрнинг 80-йилларида юзага келган: ўша йиллар Парижда «Декаданс» номли журнал чиқа бошлаган, «декадант» атамаси ҳам айни шу йиллари бўлиб ўтган адабий мунозараларда кўлланилган»¹. Бу атамаларнинг асосий фарқи шундаки, «декадант»лар ўзларидан олдин ўтган адабий оқимлар билан боIлик ҳолда юзага келган бўлса, «модерн»чилар ўтмиш билан алоқани узиб, янги замонга мос «модерн» санъатини яратишга киришишган. Шу боисдан ҳам «модерн»ни «энг янги», «замонавий»дан кўра кенгроқ маънода, буткул янги, Iайрианъанавий, олдингилардан фарқли ходиса сифатида олиб қараш ўринли.

«Модернизм» атамаси ҳозирги замон Iарб санъатига нисбатан бемалол кўлланиб келинади. Бу санъатнинг юзага чиқиши эса, аслида бир-бири билан алоқада бўлмаган, Европанинг турли мамлакатларида яшаган, ҳар хил миллатга мансуб ёзувчи, шоир, мусаввирлар томонидан турли вақтларда ташкил этилган, уюштирилган, ҳаракатга келтирилган оқимлар, тўғараклар, гуруҳларнинг интилишлари самарасидир. Масалан, кубизм Францияда, футуризм Италияда, дадаизм Швецарияда пайдо бўлди. Уларнинг барчасига

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996 йил, 16 февраль.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1996 йил, 2 февраль.

¹ Шарафуддинов О. Модернизм – жўн ходиса эмас. // ЎзАС. 2002 йил 7 июн.

хос етакчи жиҳатлардан бири Гайриреалистик ижод усулидир. Барчасини умумлаштирувчи ягона атама эса «модернизм». Бу атаманинг назарий, умумфалсафий асосларини А.Шопенгауэр, М.Штирнер, С.Керкогьер, Ф.Ницше, А.Бергсон каби файласуфларнинг ижодий мероси билан болашади².

Модернизм оқимининг ўзбек адабиётида кириб келишини шоир Баҳром Рўзимухаммад куйидагича изоҳлайди: «Модернизм»ни реализмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизмга реализм сувратидаги соц. реализм оқимигина қарши қўйилган. Эндиликда аста-секин адабиёт сиёсатдан ҳоли бўлмоқда. Чунончи, адабиётнинг ўз «сиёсати» мавжуд. Адабиёт инсон рухий олами узра сиёсат юргизади – руҳ оламидаги жисмлар орасида интизом ўрнатади. қадим-қадимдан шундай бўлиб келган. Сўфийларнинг кўнгил парвариши таълимот бежиз кун тартибига чиқмаган бир маҳаллар. Биз шу йўлдан юрмоқчимиз лозим. Бу йўл маънавиятимизни юксакликка олиб чиқади, бу йўл миллатимиз юрагини, шарқона кечинмаларини боболаримиз маънавиятига омукта этган ҳолда жаҳон илм аҳлига кўз-кўз қилади».

Дарҳақиқат, шоир таъкидлаганидек, инсон руҳий ҳолатини тафтиш этувчи, унинг ўзлигини, «мен»ини кашф этишга қаратилган модерн адабиёти Шарқнинг улкан тафаккур қудрати билан яратилган. Бу борада ёзувчи Н.Эшонқул фикр билдирар экан, халқимизнинг қадимий ижод намуналарини юқори баҳолаб: «Туркий халқлар асотир ва эпосининг таъсир кўлами шу даражада кенгки, биз хатто буни тасаввур ҳам қилолмаймиз. Агар биз ана шу меросни ўзлаштира олсак, Тарб адабиёти нимадан «озуқланган»ини ҳам, чинакам маънодаги адабиёт ўзи нимадан иборат эканлигини ҳам тезда тушуниб етамиз»¹.

Назар Эшонқул асарларини ўқиб туриб ёзувчи ижодидаги бўтиқ жиҳатлар асосан халқ мифологияси асосида, унинг ўзагидан руҳ олиб яратилганлигига амин бўласан.

² Расулов А. Тинч оқар дарё. // ЎзАС. 2003 йил, 9 июл.

¹ «Миллий тикланиш» газетаси, 1998 йил, 19-май.

«Шамолни тутиб бўлмайди»даги Байна момодек матонатли инсонлар, «Хароба шаҳар сурати»даги паришон йигит, ўз таназзулини сезмаган сайловга номзоди қўйилган шоир, унга қарама-қарши тарзда ўз маълубиятини сеза туриб, бунга қўниккан профессор, «Хаёл тузоли»даги алдов ва мақсадсизлик устига қурилган бу дунёдан воз кечган Воқиф, инсон миясини таомига айлантирган «Тўзон»даги махлуқларга уруш очиб, ўзи ҳам унинг домига тушган ёзувчи йигит, «Лаззат ортида қолган юрак»даги каби йўқлик ва номаълумлик, пуч Юяларга берилган талабаларнинг ўй-хаёллари, орзу-армонлари, кечинмалари, ҳис-туйғулари акс этган бир қатор ҳикоялар дунёга келдики, улар Хуршид Дўстмуҳаммаднинг таъбири билан айтганда бугунги «уйғониш бадиятининг» нодир намуналари сирасига киради.

«ҳар бир миллат ўз уйғониш даврини ўзига хос йўсинда бошдан кечирган» деб ёзади таниқли бадиятшунос файласуф А.Лосев ва уйғониш бадиятининг бош аломатларидан бири қадимги қадриятларга ташналикнинг кучайиши эканини таъкидлайди. Инсоният тарихидаги энг кўхна қадриятлар табиат қонунларига уйғунлашиб кетиши билан фарқланади. Бу улкан ҳақиқат Н.Эшонқул ҳикояларида ўзига хос тарзда ўз талқинини топди. Айниқса, ўзбек халқи табиатидаги энг қадимий ва энг табиий туйғу киндик қони тўкилган она заминга муҳаббат туйғуси ҳисобланади. Н.Эшонқулнинг «Озод қушлар», «Маймун етаклаган одам», «Тобут», «Хаёл тузоли» каби кўплаб ҳикояларида озод ватаннинг озод соҳиби образлари туркуми яратилди.

Ватанпарварлик ўзбек адабиёти учун янгилик ёки фавқулотда мавзу эмас, лекин шуни айтиш керакки биз назарда тутаётган бугунги давр ўзбек ҳикоячилигида она Ватанга садоқат туйғуси ақл-идрок билан анланган, таҳлилдан ўтказилган интеллектуал салоҳият даражасига кўтарилди. «Чин Ватан» тушунчаси давр талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта идрок этилди, бу тушунчани ҳар ким ўзича кашф этмай туриб кишини том маънодаги инсонлик мартабасига ҳам, ватанпарварлик салоҳиятига етиша олмаслиги ҳам аён бўлди. Санаб ўтилган Н.Эшонқулнинг ҳикояларида

психологик таҳлилнинг, ўз-ўзини тафтиш этишининг – мурасасиз рухий коллизия кучлилигининг бош сабабларидан бири ҳам шунда эди.

Ўтмишни, Ватанни, жамиятда юз бераётган ўзгаришларни таҳлилий идрок этиш даражасига кўтарилиши учун сермушоҳада тафаккур зарур. Адиб ҳикояларининг иккинчи кашфиёти ана шунда, яъни тафаккурли кишилар образини яратишга уринишда кўринади. Айни пайтда инсон фожеасининг туб илдизи фикрсизликда экани, ўзлигини англамаган банда на дунёни, на давлатни англамоққа қодир экани теш тегмаган тимсоллар орқали тасвирланади. Шунини таъкидлаш лозимки, қаҳрамон шуурини таҳлил этишга киришган ҳикоянавис замондош инсон ботинида ҳам ёзувчи «қадами» етмаган ҳудудларнинг мавжудлигини кўра олгани ва уни забт этишга чолланганлиги билан эътиборлидир. Н.Эшонқул ҳикояларида дунёни, инсонни қайта назардан ўтказар экан, шахс эҳтиёжлари ва манфаатларини биринчи ўринга қўяди. ҳар қандай қадрият шахс манфаати нутқани назаридан баҳоланади. Бундай ҳоларда инсоннинг, шахснинг энг нозик, энг бокира кечинмалари ҳам тарихий ходиса аҳамиятига тенг кўринади. Зеро, дунёни ва инсонни қайта таҳлил этишга киришган лирик қаҳрамон инсон шуури ва қалбидаги энг хусусий хилқатларга ҳам тап тортмай кириб бораверади. Бу энг эрка туйғу ва истакларни ошқора қилиш жоизми? Ё ножоиз деб иккиланмайди, балки нима мавжуд экан, ҳаммасини кўрсатишга ҳаракат қилади. Яъни мавжудми, бас, улар рад этилмайди. Балки бадиий мушоҳада, мулоҳаза мавзуга айлантирилади. Бундан ташқари шуни эътироф этиш керакки, Назар Эшонқул ҳикоялари тили ўзига хослиги билан ажралиб туради. Унда асар қаҳрамонларининг ижобий ёки салбий қаҳрамон эканлиги ёзувчи тилидан эътироф этилмайди. Аксинча, бу юмушни ўқувчининг ўзига қолдиради, уни мушоҳадага чорлайди. Умуман олганда, асарда кимлар улуғланаётгани, қораланаётгани кўпинча бевосита эмас, бавосита ифодаланади. Мажозий, кўчма маъноли тасвирлар таърифу тавсифларга тез-тез мурожаат этилиб, уларнинг устуворлиги таъминланади. Энг муҳими, тасвирлардаги мажозлар кўчма маъноли воситалар қаҳрамонларнинг

бетакрор рухий дунёсини ёритишга хизмат қилади. Филология фанлари доктори, профессор Н.Худойберганов ёзувчининг «Хаёл тузои» ҳикояси ҳақида фикр билдирар экан, унинг қуйидаги жиҳатларига урғу бериб ўтади: «ҳикояни синчиклаб ўқиганда, Воқиф ҳақиқатпарвар, чўрткесар, бетга чопар каламкаш бўлгани учун кўп жойларда қоқилиб-сурилиб, нукул панд еб юргани, ниҳоят қалбию рухинингмас, балки фақатгина корин эҳтиёжини кондиришдан бошқа иложи қолмагани туфайли ўзининг эмас, бошқаларнинг ихтиёрига кўра амаллаб кун кечирганига алоҳида урғу берилганлигини сезасиз. Унинг хаёл тузоидаги тушиб қолиши бамисоли ақлдан озгандай юриш-туришлари, ниҳоят қандайдир фожеага дуч келиб, бедарак йўқолиши тасодифий хол эмас...»¹. Агар ҳикояга эътибор берадиган бўлсангиз, бу жиҳатлар қуйидагича имо-ишоралар билан ўқувчига етказилган: «Фақат баъзи танишлар бедарак кетишдан олдин Воқифнинг қандайдир бино, қон, болта ҳақида гапириб юрганини Иира-шира эслашди ва ўша пайтдаёқ ақлдан оза бошлаган эди, деган тахминни рўкач қилишди»² тарзида кўрсатиб ўтилади. Асар ўқувининг мушоҳадага тортади, собиқ тузумнинг жирканч эканлиги, одамқушликни касб қилиб олганини оддий учта сўз – «**бино**», «**қон**», «**болта**» каби бетакрор тимсоллар орқали ўқувчига етказишга ҳаракат қилади. Асарда ана шу нарса кўринадики, Воқиф бу тузумнинг, жамиятнинг жирканчлигини кўра олганлиги боис ҳам у бу ҳаётда қийналади, турли тўсиқларга дучор этилади. Шу жиҳати билан асар ёзувчи Тохир Маликнинг «**Шайтанат**» асаридаги шоир Асқар қосим образини, унинг тақдирини эслатади.

Воқеа-ходисаларни, асар моҳиятини турли рамзлар, тимсоллар орқали очиб бериш ёзувчидан юксак маҳорат, истеъдод ва билим талаб қилади. Шу жиҳатдан Н.Эшонқул ҳикоялари юксак чўққини забт этган, десак муболала бўлмайди. Ёзувчининг ўзи бу жиҳатга тўхталар экан, шундай дейди: «Мифлар инсон тафаккурининг илк бадийий мевалари. Оламни рамзлар,

¹ Худойберганов Н. Меъру муаббат йўлларида. –Т.: Янги аср авлоди. 2001. 98-99-бетлар.

² Эшонқулов Н. Хаёл тузоғи.

тимсоллар орқали тасаввур қилиш бу ижоднинг бошланиши эди. Инсон табиати ташқи оламни рамзлар орқали қабул қилишга мослашган. Одам хиссиёти ҳар қандай ходисанинг ўзини эмас, унинг рамзини қабул қилади. Мифлар яратилган даврда шуури-идрок биринчи ўринда эди ва уларнинг тили ҳам рамзлар тили бўлиб қолди. Бироқ инсоният тараққиёти ақлий идрокни биринчи ўринга олиб чиқди, шуурий хиссий идрок онг ости хисларига айланди. Фрейд ижодкорлик – айнан ақлий идрокдан эмас, дастлаб хиссий, шуурий идрокдан пайдо бўлади, шоирлик хиссий идрокнинг онг юзига қалқиб чиқишидир, деб тушунтиради. Шу маънода Фрейд ҳам Юнг, Хайдеган, Фромм ҳам инсон «мен»и мифлар яратилган даврдаги «мен»дан фарқ қилмайди, дейишади»¹.

Бугунги насрдаги янги жараёнлар, маънавий, шаклий-услубий изланишлар кўпроқ Н.Эшонқул ҳикояларида ўзига хос тарзда акс этмоқдаки, у ёзувчи таъкидлаганидек, ўтмиш аждодларимиз яратган қадимий адабиётдан куч олаётган бўлса, ажаб эмас. Бу ёзувчининг илк ҳикояси «Маймун етаклаган одам»даёқ ўз ифодасини топган эди. Мазкур асар замондош, асрдош образини яратиш йўлидаги етмиш йиллик тажрибаларнинг муайян интихоси ва айнаи замонда янги босқичнинг бошланиши бўлди, дея адабиётшуносларимиз томонидан юқори баҳоланган эди. ҳикоя муаллифи Н.Эшонқул кейинги ўн йил мобайнида ёзган талай ҳикояларида асосан ўша асрдаги Юяни турли кўринишда давом эттирди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 1996 июл (30-сони)да эълон қилинган **«Шамолни тутиб бўлмайди»** ҳикояси эса ўзбек хўқоячилигида муҳим янгилик бўлди. У жамоатчилик эътиборини ўзига тортди. Ёзувчилар уюшмасининг махсус мукофоти билан тақдирланди.

Ёзувчи мазкур асар қаҳрамони Байна момонинг узоқ давом этган фожеавий, мотамсаро, айнаи пайтда мардона ҳаёт йўлини ўзига хос йўсин, оҳангда ҳикоя қилади. Унда момо қисмати билан боʻлиқ ибратли воқеалар, чунончи у билан қишлоқ аҳли, оломон орасидаги зиддият бир-икки деталлар,

¹ Миллий тикланиш. 1998. 19 май.

чизгилар, ихчам лавҳалар орқали эслатилади. Масалан, асардаги куйидаги жумлага эътибор қаратсак: «Байна момо тириклигида, гарчи бу аёлни, эрининг полвонлик лаш-лушлари ва кийим-кечаклари ётган, ўлгандан сўнг ҳеч қачон ёнмаган, туйнуги шуваб ташланган ана у хужра каби қоронғу, мусибат тўла уйи ичкарасига кирмаган бўлса-да, улар қаҳр ва Ҳазратни ситам билан ичига ютиб келган бу кампирни ҳурмат билан эслашарди»¹. Мазкур жумланинг ўзиёқ, Байна момонинг ҳаёти, унинг аёллик садоқати ҳақида ўқувчига тушунча беради. Инсон яшаётган хонадоннинг туйнуги қачон сувалади, қачонки, унда ҳеч ким яшамаган тақдирда. Ёзувчи шу жумлалар орқали Байна момонинг умри ҳам эри ва ўғли билан бирга сўнганлигига ишора қилади. Бундан ташқари ҳатто ҳикоядаги энг жиддий тўқнашув-олишув – момонинг эри ва ўғлининг қотили Замон отбоқардан қасос олиши, уни чавақлаб қонли бармоқларидан жудо этиш воқеаси сахна ортида юз беради. Бу мудҳиш воқеани ҳхм муаллиф имо-ишора, деталлар орқали аён этади. Асарни мутолаа қилаётганда Ҳам-Ҳуссага тўла ва айни пайтда мардонавор оғир бир куйни тинглаётгандай буёасиз. Момонинг руҳий ҳолати ва ҳаёти гўё шу куй пардалари орқали тараннум этилади.

Байна момо бир пайтлар фақат қишлоқ эмас, бутун тоғли халқнинг обрўсини кўтариб ном чиқарган эри Райим полвонни кулоқ дея таъкиб қилиш, мол-мулкани тортиб олиш, сўнг итдай хор қилиб отиб ташлашга йўл қўйган ва ўғли билан эрини янги замоннинг эгалари – Замон отбоқарлар ихтиёрига бериб қўйгани учун ҳамқишлоқларини асло кечиролмайди. Унинг руҳий олами ёлғизликда ўтган машаққатли ҳаёти ёзувчи томонидан маҳорат билан гавдалантирилади. «Байна момо ўз ёлғизлиги мусибатини ҳаётнинг бадбўй, забун, хор этилган ҳидлари анқиб ётган йиллар даҳлизидан етаклаб ўтди. қишлоқдошлари баҳор келиши билан эски яйловларга кўчиб чиқишар ва ер шудгорлар, ҳар ким ўз ташвишига берилиб кетарди. қишлоққа қолган Байна момо эса бу пайтда ёлғизлик даштини шудгорлар, у ерга ҳар йили Замон отбоқар билан келиб эри ва ўғлини отиб ташлаган оқшомни эка рва

¹ ЎзАС газетаси, 1996, 30-сон.

сўнг ёлИз ўзи хосилини ҳам йиИиб оларди. Байна момо ҳар кеч кўз ёшлари билан тўлган қайиқда йиллар қоялари орасида қолиб кетган эри билан ўлининг илма-тешик бўлган мурдаси ва Замон отбоқарнинг музаффар камчиси ётган қонли халқоб билан тўлган айвонга сузиб борар, эрталаблари хўл бўлиб уйининг олдидаги орадан йиллар ўтгач, уйини бузаётганлар кўпориб ташлашга кучлари етмагач, ковлаб олишга мажбур бўлган баланд толга осиб, офтобда куритарди». Яна бир мисол: «киш пайтлари Iамлаб кўйган ўтини етмаган кунлари у кўрпага оёИини тикқанча хотирасига исиниб жон сақларди», «...Унинг шу туриши азоб-уқубатнинг бир тўплам уюмига ўхшарди». Қаҳратонда «хотирасига исиниб жон сақлаш», мотамсаро аёлнинг ҳолатини «азоб-уқубатнинг бир тўплам уюми»га ўхшатиш саҳифаларга чизилган драматик саҳналар, оху фарёдлардан кўра қаҳрамон рухий ҳолатини аниқроқ ва таъсирчанроқ ифодалаши билан юқори баҳоланди.

Ҳикоя қаҳрамони шу хил изтироб, Iам-аламларга карамай ўз Iурурини, шаънини баланд тутди. Бу ҳолат ўқувчига қуйидагича баён этилади: «Байна момо кишлоқдошларига кўз-кўз қилмоқчидай ва бу уйнинг эркаги ва орияти ўлмаган дея таъкидлаётгандай эри ва ўлининг полвонлик яктакларини ҳар ойнинг охирида шусиз ҳам ҳамманинг кўзига ташланиб турадиган уйнинг шапатгайига осиб қўяди».

Филология фанлари доктори, профессор У.Норматов таъкидлаганидек: «Шамолни тутиб бўлмайди» ҳикоясида янгича сюжет тузиш ва рухий таҳлил йўллари яққол сезилади. Бу асар «Маймун етаклаган одам» каби янги жаҳон адабиётида кенг тарқалган реал ҳаёт ходисаларини мифологик модель асосида гавдалантиришнинг яхши миллий намунасидир»¹.

Адабиёт – сўз санъати. «**Адабиёт, ундаги сўз бамисоли чўI**» деб таърифлайди адабиётшунос А.УлуIов. Дарҳақиқат, ҳақиқий санъат асари сўзнинг кудрати, унинг жозибаси билан дунёга келади. Сўз илоҳий, унга хиёнат кқлиб бўлмайди. Ёзувчи Н.Эшонқул яратган ҳикояларга воқеалар талқини важдан эмас, сўзнинг салмоIи нуқтаи назаридан ёндашадиган

¹ «Жаҳон адабиёти» журналы, 1997 йил.

бўлсак, адибнинг барча ҳикояларидаги сўзлар ўқувчига қаҳрамонларнинг турфа холатини, яшаётган муҳитини, кечинмаларини мураккаб ўзгариш, тебранишлари билан тасаввур этишга имкон беради. ҳикояларда «деди-деди» суҳбатлару воқеалар баёни йўқ. Аксинча, одамни ўйлашга ундайдиган, ҳар бир сўзнинг ортидан катта бир манзилу макон, тирик одам тақдири, унинг калби борлигини кўришга даъват қиладиган мушоҳада талаблик бор»². Биргина «Хаёл тузои» ҳикоясини оладиган бўлсак, унда ҳикоя қаҳрамони ўзи яшаб қўйган умрни афсус-надомат-ла эслаб шундай дейди: «У пайтлар ҳикматли гаплар айтишни, башорат қилишни шунчалар севардикки, гуё инсоният келажакка биз қуриб берган хаёл кўпригидан ўтгандек туюлар, ҳар бир нарса бизга порлоқ истиқболимиздан дарак берар, гарчи энди умид гулларимизни узиб ташлаган бўлса ҳам, маъшуқаларимизнинг эшигини тонггача пойлаб чиқардик; уни кўришимиз билан хазонликка юз тутган дунёга яшариш фасли кириб келаётгандек кўнгилларимиз нурафшон бўлиб кетар, унга китоблардан иқтибослар келтириб, муҳаббат ва вафо ҳақида эринмаслан сафсата сотардик; кўпинча узун жумлаларимизга маъшуқаларимиз тугул ўзимиз ҳам тушунмасдик, лекин вақт бамисоли бир гулу уни бағримизга экиб қўйиш жуда ҳам жўн, осондай туюларди ва биз бир куни умримиз гулзорида шундай ҳаёт даврлари бизга чикора эди, биз уни кутиб олишга ва енгишга ўзимизни тайёр деб ҳисоблар, руҳимиз ҳам шунчалар тетик ва кўтаринки бўларди. Баъзи-баъзида ўша дўстлар учрашиб қолсак, юзимиздаги умид харобаларини, орзуларимизнинг вайрон бўлган иморатларини бошлиқларимизга ёқиш учун ўрганган ширинсуханлигимизу охарланган кўйлак ҳамда бўйнимизда бўлма илондек осилиб турадиган хушбичим бўйинбоғларимиз билан яширганча тезроқ хайрлашиб жўнаб қоладиган бўлганимизни нима билан изоҳлаш мумкин?!»

Ўйлаётган, ўтган кунларни бир-бир ҳаёлдани ўтказиб шарҳлаётган кўнгилда жонланаётган манзараларга эътибор беринг. Умидни – вайрон харобалар, орзуларнинг бузилган иморатлари: Ёзувчи умрининг юзида

² А. Улулов. Ўзгараётган адабиёт манзаралари. // Шарқ юлдузи. 1998 йил. 4-сон. 138-бет.

аксланган афтодахолигини сўз билан мана шундай гап билан гавдалантириб беради. Шунингдек, ҳикояда учрайдиган «Эски танишларимиздан ким билан учрашмай, бепарво елка қисилларга қараб туриб худди ташландик ва хароба гўшадан **кечиб кетгандай**, улар аллақачон Воқифни унутишганига амин бўлдим», «...йўлимда хайкал янгли қад кериб турган номаълумлик ва йўқликка дуч келавардим, шунда кўнглим салтанатига маккор ва айёр жосус мисоли, эҳтимол Воқифни ҳам мана **шу маълумлик ва йўқлик айиқлари** ютиб қўйгандир деган бир шубҳа **ўрмалаб кирди**» каби бетакрор ўхшатишлару яшириш тимсоллардан иборатлиги ҳикоянинг янада ўқишли бўлишини таъминлаётгандек.

«Хаёл тузои»да Назар Эшонкул ровийлик қилмайди. Рўй бераётган воқеа-ходисаларни бизга таниш ҳикоялардагидек, масалан, «чол инқиллаб-синқиллаб ўрнидан турди ва секин-секин юриб кетди» тарзида баён этмайди. Н.Эшонкул хаёлнинг оддий суҳбатда ифода этиб бўлмайдиган сўзлаб бериб бўлмайдиган кечинмаларини охиста ва босиқлик билан сувратлантиради. Сийрат суратини чизган бу сўзлар эса уз домига тортадиган даражада салобатли, рангли қуюк, эътиборталаб».

«Рамз ҳаёлнинг ва ҳаётнинг шартли ифодасидир», - дейди Н.Эшонкул, - Адабиётнинг илоҳий кучи, қудрати шу рамзларнинг қай даражада ифода этилганлигига боғлиқ, яъни рамзлар инсоннинг тасаввур худудини, гўзалликка эҳтиёжини қондира оладими-йўқми? Инсоннинг гўзаликка бўлган эҳтиёжини фақат илоҳий нарсалар қондира олади. Рамзларга зухур этилган гўзаллик илоҳийдир. Навоийдаги рамзларни, ўхшатишларни ўқисангиз, адабиётни илоҳий куч эканлигини ҳис этасиз. Шарқу Ўртадаги шоиру адиблар рамзлардан қай тариха фойдалана олишига қараб дунё шохсупасидан жой олганлар. Наср ҳам, назм ҳам асл рамз, метафора, воқеликнинг тимсолидир. Воқеликнинг айнан ўзи гўзал эмас, унинг тимсоли гўзал».

«Ўлик мавсум» ҳикояси ёзувчининг ўз услубини сақлаб қолган ҳолда яратган кейинги кашфиёти бўлди. «Ўлик мавсум» ҳикояси одам учун энг

сирли ходиса – ўлим ва ундан кейинги ҳаёт ҳақида фикрлайди. «Ахир одам учун ўлимдан сирлироқ нарса борми дунёда?» ҳикоя: **«Биз ўқитувчимизни жуда севардик. Унга бўлган муҳаббатимиз беғараз ва пок эканлигига сира шубҳа қилмасдик»¹**, деб бошланади. Талабалар домлалардан бирининг дарсига жуда қизиқиб қолишади. Улар домланинг гап-сўзлари ва шаклу тамойилини бенуқсон деб била бошлашади... Бу орада домланинг шухрати ортгандан ортиб борарди. Домланинг ўз талабаларидан бошқа талабалар ҳам унинг дарсларини тинглашага қатнай бошлашади. «Унинг овозини эшитиш ва сўзлари санғалида яна бир бор эзиланиш, тафаккур ва ҳаёлот гумбазлари қад кериб турган салтанатларини сайр этиш учун эрталаблари дафтаримизни қўлтиқлаб, нонуштага ҳам келмасдан сабоққа югурар;... инсониятга ҳаёлдан келажак сари ҳалоскорлик кемалари ясаб бериш учун бирин-кетин, бироқ бир пайтнинг ўзида сабоқхонага йиғиларди». Вақт ўтган сари домланинг обрў эътибори ҳам ўсиб борар, у энди ўзи дарс бераётган талабалар ўртасида балки бошқа соҳаларда таълим олаётган талабалар ўртасида ҳам машҳур эди. Домланинг шухрати дақиқа сайин ортади, у энди барча талабалар учун комилликнинг тимсоли бўлиб қолган эди. Дарсларни эшитиш тўғрисида, домлани кўриш истаги билан келган талабаларнинг кўплигидан дарсхоналар торлик қилиб, катта байрам ўтказиш учун мўлжалланган хона унинг дарс ўтиши учун бўшатиб берилганди. Бошқача айтганда, домланинг дарслари байрамга айланган эди. Улар дарслардан бўш вақтлари ҳам домланинг ихтиёрига ўта бошлади, яъни улар дарслардан бўш паллаларида ҳам домлага, унинг маърузаларига тақлиб қилиб баҳслашишарди. Энг сара талабалар пивохоналарда йиғилишиб домланинг маърузаларини таҳлил қилишарди. Уларнинг шоирлари ўз устозларига атаб шеърлар ёзишарди. Шундай кунларнинг бирида, таътилга яқин қолган бир пайтда талабалар домланинг ўз давраларига тақлиф қилмоқчи бўлишади. Уларнинг бири домланинг манзилгоҳини қийинчилик билан аниқлаб, уни излаб йўлга тушади. Талаба манзилни топгач хушидан айрилгандай бўлиб ортга югурибди. Сабаби кўрсатилган манзилгоҳда қабристон жойлашган эди.

Эртаси куни бу мудҳиш хабардан ҳамма хабар топади. «Бизга ўлик устозлик қилибди... Биз ўликка муҳаббат қўйибмиз...».

Ҳикоя ҳақидаги илк фикр адабиётшунослар томонидан айтилди. Бу фикр қуйидагича: «Одамнинг қонини сўрадиган ўликни вампир дейишади. Аммо Назар Эшонқул тасвирлаган вампир пакана эмас, ўта замонавий вампир! У қон сўрмайди, қон сўриш ўрта асрларда қолиб кетган. У одамнинг меҳрини, эътиборини, умидини, ишончини, орзу ўйларини сўради. Энг даҳшатлиси вақтни, умрини сўради... Лекин ҳикоя шундайки, уни юзта одам ўқиса юз хил фикр билдириши мумкин»¹.

Ҳақиқатдан ҳам ҳикояни полифоник асарлар сирасига киритиш мумкин. Шунга кўра ундаги мавжуд рамзлар турлича таҳлил этилиши табиий ҳол. Биз ҳикояда мавжуд рамзларга асосланган ҳолда қуйидагича фикрга келдик. Маълумки, ҳикоя Лотин Америкаси ҳикоячилиқ мактабларидан, аниқроқи, илохий реализм оқимидан таъсирланиб яратилган. Лотин Америка адабиёти, жумладан, мазкур оқим ҳам рамзий–мажозий тасвирларга таянади. Улардаги рамзлар асос ва манба қилиб эса ўша халқ тарихи маданиятида чуқур из қолдирган воқеа-ҳодиса ҳамда баъзи урф-одатларга маиший ва маънавий ҳаётдаги турфун, илохийлаштирилган тушунчалар, предметлар олинади. Худди шунингдек, Назар Эшонқулнинг «Ўлик мавсум» ҳикояси ҳам мусулмонларда, шу жумладан ўзбекларда мавжуд бўлган ўлимдан кейинги ҳаёт деган тушунча таҳлилидан иборат. ҳикоя айнан мана шу тушунчага асосланган, ёхуд шу тушунчани образлар ва рамзлар ёрдамида бадиий шаклда жонлантирган. Фикримизча, ўликнинг айни устоз тимсолида тасвир этилиши ҳам далил бўла олади. Талабалар эса ҳақиқат ва моҳият сирларини англашга интилувчилардир. Шу сабабли бўлса керак, ҳикоянинг бирон ерида талабалар қайси сохани ўрганишаётганини, устоз эса нимадан дарс бераётгани қайд этилмайди. Зеро, устоз ҳақ илмини, ҳақиқий ҳаёт

¹ Эшонқул Н. Ўлик мавсум. Ёшлиқ. 1996. 3-сон.

¹ Б.Ахмедов. «Дунё ниманинг атрофида айланади». «Миллий тикланиш» газетаси, 1996 йил, 38-сон.

сирларини ўргатувчи эди. У айнан шу соҳани талабаларга ўргатарди. Фикримизга қуйидаги парча мисол бўла олиши мумкин:

«Йўқ, - деди ўқитувчимиз бироз писанда оҳангда; у ҳар биримизнинг калбимизда ўзининг хайкалини ясаб улгурган қиёфасига захарханда тус берди. – Тана ўлиб кетаверади. Юя янги авлод билан бирга янгидан туғилаверади. Уни кўмиб бўлмайди – уни кўмишган тақдирда ҳам у қабрдан чиқиб яна дунёни бошқараверади. – У шундай деб сирли тиржайди...». Зукко ўқувчи ўқитувчи таъкидлаётган «Юя»нинг нималигини осонлик билан англаб олиши мумкин. «Юя» - бу рух. ҳақиқий ҳаётда яшаш рухларга насиб этади. ўқитувчи айтаётган Юянинг янги авлод билан қайта туғилиши инсон фарзандига ато этилиши рухга бир ишора. Зотан, ҳар бир гўдак дунё юзини кўрар экан унга жон ва рух ато этилади. Бу ёллон дунёда макон ҳам замон ҳам, барча тушунчалар чегараланган. Шундан келиб чиқиб, талабалар, яъни ҳақ талабалар ўзлари чексиз ишонишни истаган объектни топишлари маҳол эди. Бинобарин, таъкидлаганимиздек бу ёллон дунёдаги ҳар бир нарса чегараланган. Демакки, унга муҳаббат ҳам чексиз бўлмоли мумкин эмас. Талабалар чексиз севиш учун айнан ўликни танлаганлари ҳам шу боисдан бўлиши мумкин. Чунки, бу ёллон дунёдан фарқли ўлароқ ҳуқуқий дунёда ҳеч нарса чек ва чегарага эга эмас. «ўлик мавсум» ҳикояси Назар Эшонкул ижодининг энг яхши намуналаридан бири бўлиб, ҳикояда тил ҳам, тасвир ҳам, қолаверса равон фалсафий мушоҳада ҳам китобхонда қизиқиш уйютади¹. «Ойриқ лаззати» ҳам юқоридаги ҳикоя билан бир журналда босилиб чиққан.

«Ойриқ лаззати»даги йўналиш ҳам «ўлик мавсум»дагидек рамзий – тахайюмий йўналишдир. Ёзувчи дунё, унинг моҳияти, ундаги ходисотлар сир синоатини маълум бир тимсоллари ва фалсафий қарашни илгари сурмоқчи бўлади. Ёзувчининг қарашлари, гуёки қоронғу хонани юлдуз қурт билан ёритгани каби аниқ равшан хулосалар шаклида эмас, ўша хулосаларга туртки шаклида берилган. Бинобарин, юлдуз ёритган хонада кўриш учун кишининг

¹ Б.Ақмедов. Дунё ниманинг атрофида айланади. // Миллий тикланиш. -1996й, 38-сон.

Ўзида тийрак кўз бўлмоИ лозимлигидек, Назар Эшонқулнинг бу ҳикоясини тушунмоқ учун ўткир ақл лозим. Бироқ бу ҳикоя ўқувчилари чекланган деган фикрни келтириб чиқармаслиги лозим. Зотан, «Ўлик мавсум», «ОҮрик лаззати» каби йўналишда яратилган асарлар ўқувчига ҳеч қандай мажбурият юкламайди. Уларда муайян бир фикр илгари сурилмайди, балки ўша фикр томон йўналиш берилади, холос. Мазкур асарлардаги тахайюмий тасвир эртак ва афсоналардагига яқин бўлиб, ўқувчининг асар билан зерикмасдан танишиб чиқишга асос бўлади. Асарни ўқиб, фикр томон йўналишини топган ўқувчининг қандай хулосага келиши муҳим эмас, муҳими, у ўзининг ақлий имкониятлари ва тасаввурини ишга солади, ҳамда шунга яраша хулосага келади. «ОҮрик лаззати» ҳам «Ўлик мавсум» каби талабалар тилидан ҳикоя қилинади. Икки талаба ҳар куни шаҳар ўртасидаги майдонга келиб Ҳалати томошага гувоҳ бўлишарди. Бу ерда ўз – ўзини қийнаб лаззатланувчи кишилар ўз санъатларини намоиш қилишарди. Санъаткорлар «танлари чок-чокидан гезарган, азбаройи оҮрик ва азобдан деярли шилиниб тушган елкалардаги яҲирга қуёш шулаълари тушганда ялтираб кетар, оёқларини олдинга чўзганча туришга ҳам мадорлари келмай несту забун бўлиб ўтиришарди»¹. Уларнинг бу ҳолатларини томоша қилишга кўплаб одамлар тўпланишарди. Томошабинлар ҳаттоки кечалари ҳам майдонга келишар ва чексиз азобланаётган маҳкумларни кўриб баъзан бефарқ, баъзан қизиқиш билан оҮрик лаззатидан титраётганларни кузатишарди. Майдондагиларни махсус назоратчилар кузатишарди. Бу назоратчиларнинг вазифалари майдондагиларнинг ишорасига кўра уларни қийнаш эди. Асарда азобланаётганлар – маҳкумлар деб аталади». Газеталар ҳар куни маҳкумларнинг янги – янги муваффақиятлари тўҲирисида саҳифа-саҳифа мақола, хабарлар беришар, томошабинлар эса эртасига маҳкумлар билан бўладиган янги томошани орзиқиб кутганча тонг оттиришар, сал бўш вақт топилса, майдонга қараб чопишарди». «Биз шаҳарнинг қайси бурчагига бормайлик, мўъжизавий санъаткорликка ва уни олқишлаётган муҳлислар оломонига дуч келардик».

Маҳкумлар орасида «тўртинчи» деб аталмиш Ҳаройиб бир маҳкум бор эди. Унинг Ҳаройиблиги ўз санъатини ҳаммадан кўра чиройлироқ ва фидокорона намойиш этиш билан изоҳланарди. Уша «туртинчи» уз санъатини энг юкори нуктага кутара олишга кодир эди. Бунинг исботи сифатида «тўртинчи» ўз юрагини суҲурниб олишларига рухсат беради. Бутун оломон «тўртинчи»нинг бу фидокорлигини олқиш билан кутиб олади. Ниҳоят ўша куни етиб келади. «Назоратчилар томошабинларнинг хайқириги остида ишга киришдилар: улар маҳкумнинг юзи майдонга яхши кўриниб туриши учун юракни орқа томондан чиқариб олишга қарор қилдилар». Назоратчилар маҳкум «тўртинчи»нинг кўкрак қафасларини арралар, кесар, чопар эдилар. Бу вақтда маҳбуснинг юзи оҲрик лаззатидан ёришиб кетар, унда табассум жилваланиб турар эди. Бу табассум энг сўнги нафасгача унинг юзини тарк этмай туради. Ниҳоят, назоратчи маҳкумнинг юрагини суҲуриб олади. Маҳкум «тўртинчи» юзида табассум қотиб қолган куйи гурсиллаб ерга кулайди. Томошабинлар хайратомуз воқеа таъсирида териларига сиҲмай кувонишар, маҳкумнинг жасадини гулларга кўмганча уни олқишлашарди. Назоратчи ҳам «тўртинчи»нинг жасадига таъзим қилганча юракни унинг кўкраги устига қўяди. «Шундагина биз оҲрик фароҲатидан сўнг ҳам, ўзимиз турган заминга тушмаганини англадик – у нариги, яъни лаззат юртида қолган эди, унинг жонсиз танаси ҳам санъат асарига айланган ва яшноқ гулларга кўмилиб ётарди».

Ҳикояни ўқиб чиққан ўқувчида оҲрик «азоб санъати» бу яшаш, ҳаёт санъатидир деган хулосага келдик. Бинобарин, мазкур санъатни амалга оширувчиларнинг маҳкумлар деб аталиши ҳам фикримизни тасдиқлаши мумкин. Зеро, инсон бу ҳаётда яшашга маҳкум этилган. Яъни у ўзининг инон-ихтиёри билан бу дунёга келган эмас, шунингдек ушбу ҳаётда мавжудлик ҳам унинг истаклари чегарасидан ташқарида. Йирик файласуфлар, мутафаккирлар ҳаётни хамиша ўзлари учун битмас азоб

¹ Н.Эшоққул. «Оғриқ лаззати». «Ёшлик» журнали. 1996 йил, 3-сон. (Барча к'чирмалар шу нашрдан олинди)

манбаи деб билишган. Балки шу тугайли уларнинг ўй фикрларида, ижодларида бадбинлик руҳи кучли. Аммо бу бадбинлик уларни бутунлай бошқарган десак хато бўлади. Зотан улар яшаган, ижод қилишган ва ҳаётга, яшашга чорлашган. Назар Эшонқулнинг «Ориқ лаззати» ҳикояси ҳам яшашга чорлайди, азобларга мардонавор бардош беришга ундайди. Асарда тасвир этилган назоратчилар ҳам инсонларни ташкил этади. Зеро, бу дунёда инсонга азоб берувчи, уни қийновчи мавжудот, ҳеч шубҳасиз инсоннинг ўзидир. Назоратчилар таъбир жоиз бўлса, амалдорларнинг, бюрократ хўжаларнинг тимсолидир. Ориқ ва азоблар эса дунёни англаш, унинг моҳиятига етиш тимсолидир.

Бугун инсон онги-шуури ўзгарди. Унинг дунёкараши, мушоҳадаси, ҳаёт тарзи ҳам янгиланди. Бу жараён адабиётда ҳам ўзига хос кўриниш олди. Бадиий тафаккурда юз бераётган ўзгаришлар ҳикоя тарзига мутлақо янги ислохлар киритди. Бадиий тасвир воситаларидан фойдаланиш имкони кўпайди. Натижада батафсил тасвир, баён, ҳажмнинг ортиши кузатилди. ҳикоя сюжети ва тўқимасини воқеа-ҳодисалар эмас, балки тимсоллар, рамзлар, ташбеҳлар ташкил эта бошлади. Муайян оҳанг, ритмлар уйғунлиги воситаси билан кайфият уйғутувчи – мусиқа асарларига монанд ҳикоялар яратила бошлангани ўзбек реалистик насри бинобарин, ўзбек ҳикоячилиги учун янги ходисадир. Бундай изланишлар ўзбек ҳикоячилиги бадиий тафаккурининг юзага келиши, шаклланишида айна жаҳон адабиёти илҳом намуналарининг таъсири беқиёслигидан дарак беради.

Демак, ўзбек ҳикоячилиги ўзига хос услублар орқали ривожланмоқда, бу умумбашарий бадиий тафаккур симфониясига қўшила оладиган миллий ва умуминсоний оҳангларга эгалигидан далолат беради. Айна чоғда ўзбек ёзувчиларининг модерн адабиёти анъаналаридан фойдаланишлари орқали ўзбек миллий бадиий тафаккури имкониятлари ҳисобига жаҳон адабиёти ҳам бойимоқда. Аниқроқи, Шарқ ва Ғарбнинг уйғун жиҳатлари адабиётда ҳам эстетик уйғунлик кашф этилишига асос бўлди. Назар Эшонқул каби ўзбек

ҳикоянавислари ижоди шу жиҳатлари билан адабиётимизда ўз ўрни ва мавқеига эга.

ЎЗБЕК ҒИССАЛАРИГА ХОС ҚАҲРАМОН ЯРАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Қисса жанри ҳикояга нисбатан бадиий фикр ҳаракати учун кенг имкон беради. Ана шу имкониятдан фойдаланган ёзувчилар инсон фожиясининг янги бадиий талқинини яратишга эришмоқдалар.

Қисса эпик тур жанрлари орасида имкониятлари ҳикояга қараганда кенглиги, шаклининг ранг-баранглиги, мазмунининг кўламдорлиги билан ҳам ажралиб туради. Мана шу хусусиятларига кўра бу жанрни уммонга қиёслаш мумкин. Бадиият олами эса кашфиётлар манбаидир. Хусусан, мустақиллик даврида кўплаб ижодкорлар қиссачилик жанрида баркамол ижод қилмоқдалар: Ш.Бўтаев, М.Бобоев, Х.Дўстмуҳаммад, Н.Норқобилов, Ш.хамро, Н.Эшонқул яратган асарлар китобхонлар эътиборини жалб қилди. Чунки, бугунги адабиёт – алоҳида, айна чоҗда турли-туман шахсларнинг туйғулари, қиёфалари акс этган адабиёт сифатида қад ростлаган. Замондошимизнинг ўзи – алоҳида, бетакрор ва яратувчи инсон. Шу маънода, замондошимизни ўз шахсиятининг элчиси, дейиш мумкин. Мустақиллик даври ўзбек қиссаларида ўзбекнинг ўзига хос табиатини, кўнглидаги сезимлар ва майлларини акс эттиришга интилишнинг кучайганлиги ҳам китобхон эътиборидан четда қолмаяпти. Бундай ўзига хослик қахрамон руҳияти тимсолида унинг сурати ва сийрати орқали тасвирланмоқда, бундай услуб тасвирнинг теранлигини, бадиий нигоҳнинг ўткирлигини тақозо этмоқда.

Айна шундай ҳаракатнинг хайрли самараларидан ёзувчи Шойим Бўтаевнинг “Кунботардаги боҗ”, “Эски арава”, “Шўродан қолган одамлар”, “Бир кунлик меҳмон” қиссаларидир.

“Кунботардаги боҗ”¹ қиссасида ёзувчи қайнарбулоқ бағридаги Яккатепа қишлоғи одамлари ҳаётини қаламга олган. Соддалик, самимият, урф-одатлар ва анъаналарга содиқлик, инсонпарварлик, Ёамхўрлик каби хусусиятлар уларга хос.

Улҗай эна билан Руқия бибининг ҳаёт тарзи, хатти-ҳаракатлари, ўй-кечинмалари ана шу муқаддас эзгуликлар руҳига эврилган. Руқия келинбиби сал нарсага дув-дув ёш тўкаверадиган кўнгли бўш аёл бўлса, Улҗай эна не-не ҳаёт синовларига дош бериб, чўнг қояга айланган, бардошли, меҳрли инсон.

¹ Бўтаев Ш. Кунботардаги боғ. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997.

Руқия келинбибига УлҲай эна уч-тўрт ҳовли наридаги кўшни. Аммо уларни, Руқия бибининг ўйиллари Элёр билан Илёсни меҳр-муҳаббат, оқибат ришталари болаб туради. Руқиянинг гоҳ ўзи, гоҳ ўйиллари кампирнинг иссиқ-совуидан хабар олиб туришади. Кампир эса ёлғизгина ўйли – шаҳарда рассомликка ўқиётган Тўхтасинини кутиб яшайди, эшикка термулиб, унинг кишлоққа, она бағрига қайтишини интизорлик билан кутади. Ота-боболаридан қолган ёлғиз ёдгорлик – ана шу боғни кўшқўллаб ёлғизига тутқазса, ўйлининг болалари боғда яйраб ўсса, уни обод қилишса... кампирнинг ягона орзуси шу.

Асарда Руқия бибининг тошбағир эри Сафаров, УлҲай энанинг тезроқ ўлиб, боғини ўзиники қилиб олиш хаёлидаги Нуъмон қиртиш, тўғрисўз, имонли Гулмурод билан бригадир, манфаат йўлида ҳар қандай эзгулик ва ҳалолликни босиб-янчиб ўтадиган раис, Носир чўтир, ҳайит малла сингари хилма-хил қиёфадаги инсонлар образлари яратилган. Улар бир бутун кишлоқ ҳаётини, шу заминнинг дарду кувончларини акс эттиришга хизмат қилганлар. “Нуъмонжон, узумлардан олиб кетавер, ўриқларни қоқиб-териб ол. Манга индама. Бу боғда кўп яхши одамларни кўрганман. Шарофат ача, Карим бобо, Хотам бобо, Кумуш момо... ҳар бири бир олам эди, дунёдай кенг эди. Энди улар тупроқни табарруқ қилиб ётишибди. Боққа келганимда эса улар тирилишади, кўз олдимда пайдо бўлишади, мен билан суҳбатлашиб, дилимга мадад беришади...”¹ – дея УлҲай эна неча марта айтди.

Нуъмон қиртиш эса юрагини пармалаётган нарсадан қутилмади, хаёлида шу ўй: “ўзимга бўлсин, ўзимга! Боғда ўзимнинг уйим бўлса, девор урсам, кимнинг боғи, деб сўрашса, Нуъмонники, дейишса...”

Ота-боболаримизнинг кенглиги, борини эл-юртники деб билишлари оқибатида одамлар ўртасида меҳр-оқибат шу боғ каби илдиз отиб, қудратли кучга айлангандир, балки боғнинг мевалари орқали авлодлардан авлодларга шу эзгу туйғу кўчиб ўтгандир, ривоятлар, ҳикматлар инсон боласини эзгулик сари етаклаб боргандир? Асардаги УлҲай энанинг қабристонга салом бериб

¹ Бўтаев Ш. Кутбоғардаги боғ. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. - 40-бет.

кириб бориши, Тошмозор ҳақидаги ривоятларни эслаши китобхонга ҳам хаяжонли кечинмаларни юктиради. ҳамма тупроқ – бир тупроқ. Аммо қай улуИ хис кичкина тепаликни юртга айлантирган? қай улуИ туйИу – одамларнинг виждон, имон, оқибат томирларини заминга боИлаган?! Китобхон УлИай эна тимсолида она юртга меҳр қўйган, томирлари она заминга чатишиб кетган улуИ айни чоИда оддий ва камтарин инсонларни тасаввур қилади. УлИай эна каби боИ ҳам яхши одамга ўхшайди, минг йилда дунёга бир келади. Дарахтлар одамларнинг қолган умрини яшайди, шунинг учун дарахтларгаям, одамларгаям, она заминга ҳам меҳр керак! – дея бонг ургинг келади.

Ёзувчининг “Бир кунлик меҳмон”² қиссасида ҳам тоИ одамларининг ҳаёти тасвирланган. Воқеалар собиқ курсдошлардан Саиднинг қишлоққа, Холмўмин хонадонига меҳмон бўлиб бориши билан бошланади. қишлоқ ҳаёти, одамлари Саиднинг нигоҳи орқали кузатилади. Воқеаларга энг биринчи Дўхтир бова кириб келади. қишлоқда кимнинг уйига меҳмон келса, кўни-кўшни, ёру биродарларга хабар берилади, бир неча соатдан кейин меҳмон “кўлма-кўл” бўлиб кетади. Дўхтир бова қишлоқнинг аптекачиси. Меҳмон келганда қишлоқ аҳли биринчи “катталар”га хабар беради. Холмўмин Дўхтир бовага хабар бердиргач, улар учовлашиб, ялангликда дам оладилар, “анови”дан отишиб, яйрашади, кечга томон меҳмонни тўйга таклиф қилишади. Тўй тасвири орқали ёзувчи урф-одатларга муносабат масаласини ёритишга ҳаракат қилади. Тўйдан кейинги уришиш-дўппослашувларда куёвга зиён етмасин, деб уни тепага, шохсупага ўтказилгани, келинни эҳтиётлаб, чимилдикда сақлашгани, элнинг “катталари”: раиснинг муовини, бригадир, омбор мудир ва бошқалар ўтирган хона тасвири, ҳар бир шахс қиёфасини чизиб берувчи тасвирлар меҳмон нигоҳи орқали гавдалантирилган. Шаҳардан келган артистларнинг маънисиз қўшиқларини писанд қилмай, эл ҳурматлаган ҳофизларни қўшиқ

² Бўтаев Ш. Ҳаёт. Қиссалар. Бир кунлик меҳмон . – Т.: Шарқ, 1997. – 445 б.

айтишга чорлаш, полвонларнинг енгилтакликни ор билиб, сукут саклашлари, Абдужалил то'анинг даврани сеҳрлаган овози то'и одамлари ҳаётидан билиниб-билинмай узоқлашаётган анъаналар, табиийлик, бе'уборлик ҳақида ўйлатади. ҳофизлар устидан пул сочилганда “замонавий артистлар” териб олади, улар эса ма'рур юриб тўйхонадан узоқлашадилар. Ана шу манзара тасвири ҳақиқий истеъдодни Оллоҳ инъом этиши, буни англай олган истеъдод соҳиби эса ўз истеъдоди мевасини халқига ҳеч бир манфаатни кўзламай тортиқ этиши лозимлигини ўз эътиқодига айлантиради. Бундай имон эгаси бўлмаганлар эса ҳамма нарсани пуллайдилар. Саид воқеаларни кузатар экан, ўз айблари ё нуқсонларини бекитиш учун “ниқоб” топадилар, шу ниқобни кийиб, ҳақиқий башараларини бемаъни, қиммати йўқ матоҳдай ҳис қилди: неча йиллардан бери бир бўлимда ишлайди, эрта кетади, қош қорайганда қайтади. Хўш, ундан, у умрини тиккан ишидан кимга нима наф тегаяпти? Унинг ўзи ким? Нега ҳеч қачон ичига, ичидаги тўлиб ётган ҳасратларига қулоқ тутмади? Одам – қар – қин'ир ишларга ичида бўлаётган 'алаёнларга қулоқ тутмайди; одам – кўр – ичидаги даҳшатли манзараларни ҳеч вақт кўролмайди, одам – шол – ўз ичига боролмай, кераксиз жойларда такаббуруна одимлаб юраверади.

Сўпининг уйига ўт кетди. ўт ўчирувчи машиналар етиб келди, қишлоқ аҳли ҳам қўлдан келганча ёрдам беришга ҳаракат қилди. Аммо сўпининг бор хонумони ёниб кул бўлди. Айтишларича, у келини билан тил бириктириб соддадил чўпонга тухмат қилган ва подадан ўмарган; икки мардикор йигитга тухмат қилиб, уларнинг ҳаққига хиёнат қилган, улар “уйинг куйсин”, - деб қар'аганлар. Энг қизи'и, қишлоқнинг ўртасидаги катта чинор аввал қушлар учун шаҳар бўлган экан. Уч-тўрт йил один икки олаҳакка пайдо бўлиб, тинмай қа'иллабди. ҳамманинг жонига тегач, болалар рогатка билан иккаласини уриб туширишибди. Кундан-кун негадир қушларнинг сайрашлари ҳам камая бошлабди. Бир куни чинордан каттакон илон сир'алиб тушаётганда одамлар кўриб қолиб, тошбўрон қилиб уни ўлдиришибди. Олаҳаккалар илондан хабар беришганини одамлар кейин англаб етишибди.

Инсонлар аслида табиатнинг бир бўлаги, афсуски, буни доим ҳам ёдда тутмаймиз. Ўзлимизга, одамларга қилган хиёнатимиз, Она ерга, Она табиатга ҳам хиёнатдир! Саидмурод шуларни англаган ҳолда уйғонади, кетишга иштиёқ сезади, йўлга отланади. У энди англаган ҳаёт йўлига ошиқар эди.

“Бир кунлик меҳмон” қиссаси бизни ҳаёт ҳодисалари замиридаги ҳақиқатларни идрок этишга йўллайди, ўзимиз узоклашаётган табиийликка, эзгуликка қайтишга чорлайди.

қисса воқеалари айрим ўринларда яхлит композицион бутунликни ҳосил қилмагандай тасаввур уйғотади, маст-аласт ҳолдаги Холмўмин билан Дўхтир бованинг жиддий фалсафий фикр-мулоҳаза юритишлари кишини ишонтирмайди, асосий воқеаларнинг муаллиф тилидан ҳикоя қилиниши эса бир қадар китобхонни зериктиради.

“Эски арава қиссаси”даги воқеалар эса аксинча, бири-иккинчисига боғланиб, воқеалар ривожини таъминлаган, қаҳрамонлар ҳам шу ҳодисалар ичида ўзлигини намоён қилади. Энг диққатга сазовор жойи шундаки, Гоголнинг “ўлик жонлар”идаги Павел Иванович Чичиков билан унинг ҳамтовоқлари “у асардан бу асарга ўтиб олишган”. Чичиковни ҳайрон қолдириб, Селифан ўзбекистондан меҳмонлар келганини айтади. Петрушка билан бирга ўша ёққа кетмоқчилигини айтганда Чичиковнинг Ҳазрати қайнайди: - Вой ифлослар-эй, в-ой лаънатилар-эй! – деди бўйриққанча. Сизлар кимга керак бўлиб қолибсизлар? Сиз ароқхўрлар, сиз маймунларга, сиз дангаса – ишёқмасларга жа-а бировнинг кўзи учиб турибди экан-да...”¹

Хуллас, ўша машҳур “Ўлик жонлар”нинг хўжайини Чичиков ўз эски аравасида ҳамтовоқлари билан уни кучоқ очиб кутадиغان Ўзбекистонга йўл олади. Бу ерда уларни нон ва туз билан кутиб олишади. кучоқ очиб кутиб олганлардан бири калтабақий, оғиздан саримсоқ хиди анқиб турувчи Нишонбой Хурзамонович эди.

¹ Бўтаев Ш. Кутботардаги боғ. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. - 63-бет.

ОчиИини айтганда, у саримсоқни хушламас, аммо меҳмонларга маънан яқинликни, фикран ҳамфикрликни ифодалаш мақсадида саримсоқ ҳидини таратиб юрарди.

Қиссада Нишонбой Ҳурзамонович ётларга бош эгиб, мутелигини ҳеч уялмай намоиш этувчи лаганбардор, ўзлигини йўқотган билимсиз лўттивоз бошлиқ сифатида тасвирланади. У хатто Павел Ивановичнинг ким эканлигини, нима муддаоси борлигини ҳам аниқ билмайди.

У шошилич мажлис чақиради. Аслида меҳмоннинг ким эканлигини билиб олмоқчи эди. Аммо сўз очишга ҳеч ким журъат этмади.

“ - Павел Ивановичнинг юртимизга ташриф буюришлари бизнинг ҳал бўлмаётган кўпдан-кўп муаммоларимизни ечиб юборишга хизмат қилади, - деди Нишонбой ҳурзамонович.

қарсақлар бўлди.

- Дўстлик ришталарини янада мустаҳкам болайверамиз, - деди Нишонбой ҳурзамонович. Кучли қарсақлар бўлди.”¹

Ёзувчи мамлакатимизга эски аравасида кириб келиб, кутилмаган иззат ҳурматга сазовор бўлган, обрў-эътибор қозониб, хатто тўрға ўтқазилган Чичиковлар, Собакевичлар тимсолида ароқхўр, мияси бўм-бўш, еб-ичишнигина ўйловчи чўчқасифат махлуқларни гавдалантирар экан, улар кўлига ўз юртини, наинки юртини - борини топширишга тайёр мансабпарастларни тасвирлайди. Улар ёнидан жой олган “Ёнқозиқ” – руҳоний худониям, пайдамбарларни ҳам Нишонбой Ҳурзамонович бир кўз кирини ташлаши билан керакли йўлга хизмат қилдираверади.

Деҳқончилик ишлари бўйича маслаҳатчи Кошкарёв ўз режаларини куйидагича баён қилади: Оврупо тупроқлари билан Осиё тупроқларини аралаштириб, янги, серунум тупроқ ҳосил қиламиз! Кошкарёв ўз режаларидан лоф ургунча, Чичиков қочиб қолади, қолганлар эса пинакка кетишади.

¹ Бўтаев Ш. Кутботардаги боғ. Қиссалар ва ҳикоялар. –Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. - 76-бет.

Асарнинг бошланиши, воқеалари қанчалик Ҳайритабий бўлса, яқуни ҳам шунчалик қутилмаган тарзда содир бўлади. Хўш, ёзувчи яратган бадиий умумлашма қандай маънони ифода этади?

Миллатларни тугатиб, ягона “рус халқини яратиш”, юртларни янчиб, ягона иттифоқ ҳудудини юзага келтиришга интиланган собиқ тоталитар тузум сиёсати ва мафкурасини, режаларини онгсизларча қабул қилган Нишонбой Ҳурзамоновлардан хатто Чичиковлар – “Ўлик жонлар” ҳам қочиб, дўзахни афзал билишгани ушбу қиссада сероҳанг, кабарик тасвир услуби орқали бадиий ифодаланганки, бу хусусиятлар шубҳасиз, қисса жанри имкониятларининг кенглигини намоён қилади. Айни чоғда, эпик тафаккур тарзи ҳам серқатлам, сероҳанглиги билан ажратиб туради, салмоқли бадиий умумлашмаларни ҳаракатлантириши билан диққатимизни тортади: китобхон асар воқеаларини кузатиб, шуни идрок этадики, мустақил, озод, эркин ҳаётни ўзлимизни англаш, ўзимиздаги муте туйғуларни қўпориш, ўзгаларга қуллуқ қилиб яшаш тарзидан воз кечиш, том маънодаги мустақил фикрлашга эришиш орқалигина забт этишимиз мумкин. ўзлимизни англаган, ўз кадр-қимматини, Ҳурурини англаган халқнигина бошқа халқлар ё миллатлар ҳурмат қилади. Ватанимиз ва миллатимизни мазах қилишларига йўл қўймастик учун энг аввал мутелик психологиясини янчиб, ўзлимизни англашимиз лозим! Шундагина “Эски аравалар”га қунимиз қолмайди.

Ёзувчи Ш.Бўтаев “Шўродан қолган одамлар” қиссасида халқимиз онгида мутелик психологиясини илдиз оттирган жамият ва у етиштирган одамлар қиёфасини руҳий таҳлил усулидан фойдаланиб очиб берган. Айни шу усулда “Шўродан қолган одамлар”¹ қиссасидаги амаки қиёфасини жонлантиришга эришганки, натижада, китобхон қаҳрамонларнинг ўзига хос дунёсига дуч келади. Асар воқеалари давомида қондош ака-укаларнинг бири-биридан узоқлашиб, ётлашиб кетиши оқибатида улар дунёсида содир бўлган маънавий-руҳий бузилишлар ҳаққоний тасвирланган. Ёзувчи уларни гўё

¹ Бўтаев Ш. Қиссалар. – Т., 2000. - 314-бет.

зимдан кузатади ва барча хатти-ҳаракатлари, кечинмаларини табиийлигича ифодалайди.

Қисса қаҳрамонларининг номлари уларнинг лақаблари билан айтилади. Қиссадаги Аканинг исми бирор ўринда тилга олинмайди. Асарда Амаки, Назоратчи, Гўрков каби қаҳрамонлар ҳам бор-ки, уларнинг тимсолида китобхон яқин ўтмиш кишиларининг қиёфасини кўради. Тошмурад алам аччиИида ҳамда бемеҳрлиги туфайли Амакининг бузоИини ўИирлаб қамалади. қишлоқ одамларининг бу воқеага ўзига хос муносабати орқали уларнинг ички дунёси экс эттирилган:

“Қўни-қўшнилардан ҳеч қайсиси ўИирлардан негадир нафратланишмас, қайтага уларга ичлари ачишиб, оҳ-воҳ қилишар, эзилишар, гўёки ўИирланганлар эмас, ўИирлатганлар айбдордек: гўёки пашшадек нарсани филдек қилиб мелисагача кўтариб борган амакидан ёзИиришарди; чунки, амаки даъвосидан воз кечса ҳам, мелисалар воз кечмаслиги олдида бир жондор хуни ҳеч нарса эмаслигини айтишарди. ҳеч бирининг гуноҳи йўқ, дейишарди; ҳамма гуноҳ уларни ўИирликка мажбур қилганларда, дейишарди-ю, бу мажбур қилганлар ким экан, деган саволга жўяли жавоб айтишолмасди; ҳаммасиниям назарида, у катта куч кўзга кўринмас, у қандайдир узоқда, жуда узоқда бўлиб туюлар, у ҳаммани кўриб-билиб, ҳол-аҳволидан хабардор бўлиши керак ҳолда ҳеч кимни кўрмаётганлиги, ҳеч кимнинг ҳол-аҳволидан хабар олмаётганлиги одамларни ажаблантирарди, холос”.⁵

Бу келтирилган парчадан соддадил қишлоқ одамларининг руҳиятини ҳис қилиш мумкин.

Қиссада Назоратчи образи Юят чуқур бадиий таҳлил этилган, чунки у шўродан қолган одамларнинг типик вакили, манқуртга айланаётган нотавон кимса:

“Мэлс назоратчининг исми эди. ўз номини эшитиб у Иалати бўлиб кетди. Бу номни у ўзига йигирма ёшида, аскарликда эканлигида танлаган эди.

⁵ Бўтаев. Ш. Ҳаёт. Қиссалар. –Т.: Шарқ, 2000. - 235-бет.

Кейин қулоғига азон айтиб қўйилган исмини ана шу ном билан алиштириб олмоқчи бўлганини командирларига айтганида, улар бу шоввоз аскарнинг топқирлигига; замон билан билла-билла нафас ола билишига қойил қолишиб, уни муборакбод этишганди. Уни ана шу ном билан аташиб, шу ном билан янги ҳужжат олиб беришганди. ҳужжатни полк командирининг шахсан ўзи топширган, полкнинг барча зобит аскарлари олдида уни табриклар, қучоқлар ўпганди. Одамда собит этикод бўлса, йигирма ёшида ҳам исмини ўзгартира олади, деганди. Кейин полк оркестри жўрлигида батальонлар, роталар, взводлар шахдам қадамлар билан «Широка страна моя родная...» деган кушиқни айтиб ўтишган, назоратчининг қалби қувончга, кўзи ёшларга тўлиб полк командирининг қабатида турганди”⁶.

Бундан кўринадики, Назоратчининг онгида шўро даврининг зўравонлик, ўзгаларни муте қилиш Юяси чуқур илдиз отган. У ушбу онг билан яшаб келаяпти. қамоқхона бошлиғи ҳам шўро даврининг мустабид сиёсатини зўрлик билан ўзгаларга сингдираётган кимса. У Тошмурад назоратчининг ўли эканлигини билади, аммо унга заррача ачинмайди, хатти-ҳаракатлари билан тош қалбини ошкор этиб қўяди:

“Иккинчидан, - давом этди бошлиқ ҳамон бош бармоғини букиб тураркан, - конвойнинг айтганларидан чиқилмасин, унинг назоратсиз ҳеч қаерга борилмасин, претензия билдирилмасин, унинг сенга қариндош, яъни ота эканлиги суистеъмол қилинмасин. Учунчидан, - бош бармоғини қаттиқроқ букиб олди, - аҳоли орасида учраган одам билан ҳар хил мавзуларда гаплашиб кетилмавермайди. Тўртинчидан, - бошлиқнинг бош бармоғи қийналганидан қисирлаб кетди, - уч суткадан бирон соат ҳам кечикилмасин”⁷.

Бу мешчанлашиб кетган бир зиёлинамо одамнинг қиёфасидир. Ёзувчи шу қиёфани ичдан ва сиртдан ёритиб, бу тип одамларнинг маънавий ҳаётимизга етказётган зарарини рўйи-рост очиб берган. қиссадаги воқеалар

⁶ Бўтаев Ш. Ҳаёт. Қиссалар. –Т.: Шарқ, 2000. - 408-бет.

⁷ Ўша асар. - 412-413-бетлар.

кечагина кўз олдимизда содир бўлган. Шунинг учун ҳам китобхон асар қаҳрамонларининг фожиалари, кечмишлари, изтиробларини чуқур хис қилади, тушунади. Асар қаҳрамонлари ўзлигини унутган, кечаги кундан беҳабар, Ҳариб кимсалардир. Ёзувчи ана шу Ҳариблик моҳиятини ёритишга бор маҳоратини сафарбар этган. Адабиётшунос олим АбдуҲафур Расулов бу ҳақда шундай деб ёзган эди: “Шойим Бўтаев шўро одамларини, кечаги кунни чуқурроқ ўргана борди, руҳий-маънавий таназзул сирларини аниқлашга интилди. Имон-эътиқод, файз-тароват, мурод-мақсадлилиқ калби уйдоқ, таваллуд топган кўнгиллардагина бўлар экан. Шўро мавкуриси, сиёсати инсонийликнинг жон томири – яратганни таниган, унга талпинган, ундангина кўрққан кўнгилларга тажовуз қилди. Масжиду мадрасалар бузиб ташланди, яроқсиз ҳолга келтирилди; имому уламолар, аҳли илм маҳв этилди. Минглаб қишлоқлардан, Кенту шаҳарлардан имон кўтарилиб, файз кета бошлади. “Шўродан қолган одамлар” қиссасида мана шундай қишлоқлардан бири тасвирланган”⁸.

Дарҳақиқат, ёзувчи тасвирлаган ҳаёт ҳақиқати шуки, етмиш йилдан кўпроқ ҳукм сурган шўро мафкуриси виждонсиз, имонсиз кишиларнинг кўпайишига хизмат қилганлигини китобхон чуқур хис қилади. Ш.Бўтаев ўз қиссаларида кечаги кунимиз етиштирган бундай тошбаҲир кишиларнинг қиёфасини маҳорат билан чизиб берган, улар туфайли маънавий ҳаётимизга етказилган талофотлар, руҳий изтироблар ва фалокатларнинг сабаблари-ю оқибатларини эпиклик талабига кўра кенг кўламда тадқиқу таҳлил қилишга эришган.

Сўнги йилларда яратилган қиссаларнинг кўпчилигига тимсолларнинг атай индивидуаллаштирилмаганлиги ва тилнинг аллегорик-киноявийлиги хосдир. Бу қиссаларга хос умумийлик уларда ёзувчилар алоҳида инсон қиёфасини чизишдан кўра қиёфасиз ижтимоий қатлам, «мен»сиз одамларни тасвирлаш асносида оммавий қиёфасизлик оқибатларини ёритишга,

⁸ Расулов А. Таваллуд топаётган кўнгил муждалари. Ш.Бўтаевнинг “Ҳаёт” китобига ёзилган сўнги сўз. –Т.: Шарқ, 2000. - 433-бет.

кўпчиликнинг маънавий таназзулини давр фожиаси сифатида акс эттирганликларида кўринади.

Эркин Аъзамнинг “Шоирнинг тўйи” ва “Чапаклар ва чалпаклар мамлакати” тарзида номланган икки қиссасига назар ташласак. «Шоирнинг тўйи»⁹ қиссаси қатаён қилинган буюк шоир ҳақида битилган асар. Аммо унда аниқ бир шоир исми тилга олинмайди. қатаён қилинган ва эндиликда тўйи ўтказилаётган шоир – Оташқалб шоир, унинг рақиби бўлган шоир – Оқсоқол шоир. Улар ёшлиқда талашинган соҳибжамол – Мовий кўз дилбар ёки Алвастихоним, Оқсоқол шоирнинг фатвоси билан юрадиган олим – Ажойиб домла. Ювиндихўрларнинг барчасига раҳнамо аёл – Мафкурахоним. Яна Тепакал, Заҳматкаш, Маъшуқахоним, Фан арбоби, Жиянбека, Темирйўлчи, Ёш шоир, Мусофир каби образлар қиссадан ўрин олган. Ёзувчи бутун бошли бир миллат, унинг зиёлилари орасидан ҳеч кимга от қўймайди. Чунки от “мен”ни, ўзликни талаб қилади. Шоир айтмоқчи: «ном номусга эгадир». қиссанинг кўпчилик қаҳрамонларига эса айнан номус дегандан нишона йўқ. Шахслик йўқолган, одам қулга, халқ оломонга айланган жойда от эмас, сифат муҳим бўлиб қолади. Шахслигидан айрилган от – одам ўз ҳосиласи – сифатга айланади. қисса ўқилганда китобхонда қиёфасидан ажралган, отини йўқотган, бир-бирининг юзига қараб ёлён гапирадиган, талантли фарзандларини қобилиятсизларга қурбон қилиб, уларга бўйсунадиган оммага нафрат ҳисси пайдо бўлади.

Эркин Аъзамнинг маҳорати шундаки, у ташқаридан қараганда ҳаммаси ҳам қиёфасиз бўлган қаҳрамонларнинг ҳар бирига хос жиҳатларни Юят усталик билан акс эттира олган. Мана шу жиҳат уларнинг қиёфасиз қиёфасини кўрсатишга хизмат қилган. Чунончи, Оқсоқол шоир қанчалар худбин, олчоқ бўлмасин қачондир иқтидорли бўлгани ва қачонлардир йирик одам бўлганлиги сабаб ўз кўнглида ҳақиқатни тан олади. Унинг даврдоши бўлган Ажойиб домлада бундай туйлу мутлақо йўқ. У – фақат манфаатни, ҳар бир гапи, хатти-ҳаракатидан фойда чиқаришнигина ўйлайдиган, хижолат

⁹ Аъзам Э. Кечикаётган одам. Қиссалар. - Т.: Шарқ, 2002. - 311-бет.

бўлишдан маҳрум туйғусиз бир кимса. Оташқалб билан бирга ўқиганмиз деб даъво қилган, аслида, шоирнинг отини ҳам тузукроқ эслай олмайдиган Фан арбоби – турли баҳонада ўзини кўз-кўз қилиб, эътиборга тушиш илинжидаги фойдахўр кимса. Мафкурахоним ўзи мутасадди саналган соҳалардаги муаммоларни ҳал қилиш бобида мутлақо авом бўлса-да, сиёсий манфаатни иллаш, ҳақ гапни айтадиганларнинг йўлини тўсиш борасида устомон.

Муаллиф одамларни эмас, балки уларнинг яхши-ёмон хатти-харакатларини тасвирлаш йўли билан уларнинг инсоний қиёфаларини намоён эта олган.

Ғожа билан кулги омухта бўлиб кетган бу асарнинг ўқишлилигини, юқумлилигини таъминлаган асосий омил ровийнинг тилидир. Э.Аъзам тилнинг товланиш имкониятларини Ўят пухта билади. Уни инсон табиатининг энг яширин, ички жиҳатларини ҳам оча биладиган тарзда ишлатади.

Э.Аъзамнинг “Чапаклар ва чалпаклар мамлақати” қиссаси¹⁰ кечаги кунимизни, ўшандаги сезимларимизни тафтиш этиши жиҳатидан эътиборга лойиқдир. Асарда Бўриё номли афсонавий мамлақатнинг афсонавий бўлмаган ҳаёти журналист Бахтиёр ва икки кишилик « делегация раҳбари» - Эркин образлари нигоҳи орқали акс эттирилган.

Бўриёнинг доҳийси Хон Ман Мен, унинг иниси ва ёрдамчиси Хон Мен Маннинг раҳбарлигида “нурафшон келажак” сари дадил бораётган тилсиз – забонсиз халқ, унинг маънавиятини парчалаш билан шуғулланаётган кудратли ёлпончилик машинаси – мафкура қиссада жуда эса қоларли қилиб ҳажвий йўсинда тасвирланган. Асардаги ҳажвий йуналиш қахрамонлар табиатидан эмас, муаллифнинг муносабат тарзидан келиб чиқади-ки, бу ҳол тилимизнинг кулги имкониятларидан усталик билан фойдаланиш натижасидир.

Қиссада Товариш Як, Майда Хон, Хон Ман Мен, Хон Мен Ман Николай Федорович, Бахтиёр, Саида сингари образлар акс эттирилган бўлса-

¹⁰ Аъзам Э. Пакананинг ошиқ кўнгли. Қисса ва ҳикоялар. – Т.: Маънавият, 2001. - 108-бет.

да, уларнинг бирортаси индивидуаллаштирилмаган. Чунки муаллифнинг мақсади ёллон этиқодлар асосида яшаган мустабид мамлакат аҳлида ўзликнинг махв этилиб, қиёфасизланиш жараёнини бутун мураккаблиги ва даҳшати билан тасвирлаш эди. Айтиш жоизки, ёзувчи бунинг уддасидан чиққан.

Демак, мустақиллик йилларида яратилган ўзбек қиссаларига хос етакчи тамойилларидан яна бири бу анъанавий реализм йўналишидан бир оз фарк қилувчи ижтимоий ҳаёт оқимининг шахс табиати, руҳиятига таъсирини бадиий тадқиқ ва таҳлил қилишдаги янгича ёндашув орқали намоён бўлмоқда. Ёзувчилар ижтимоий ҳаёт муаммолари ёки маънавий-ахлоқий ёмаиший ҳаётга оид муаммоларни кўтариб, уларнинг инсон ҳаётига, руҳиятига таъсирини бадиий тадқиқ этишдан кўра одамлар қисматининг фожий нуқталарини тадқиқ қилишга бор имкониятларини сафарбар этаётирлар ва ўзига хос бадиий кашфиётлар яратмоқдалар.

Ҳаёт ҳодисалари ва инсон руҳиятини холис кузатиш, тафтиш этиш орқали ёзувчилар давримизнинг муҳим жараёнлари моҳиятини ёритишга эришмоқдалар, ёхуд ўтмиш давр – мустабид тузум ва унинг мафкураси етказган фожиаларни инсонлар онгу тафаккури ҳамда руҳдаги инқирозга, зиддиятга болаб ёритмоқдалар. Демак, насримиз ўз тараққиётининг янги даврини давом эттирмоқда. Маърифатли жамиятдаги инсон ҳақидаги ҳақиқатни айтиш, замондошимиз қиёфасининг “концептуал инсон”дан фарқли қирраларини тасвирлаш, юксак миллий ва умуминсоний қадриятларни эъозлашга даъват руҳи мустақиллик даври ўзбек қиссаларига хос муҳим эстетик хусусиятдир. Танқидчи Абдулла Улулов ўзининг «Дардман дил илтижолари» мақоласида: “Руҳимизнинг ҳеч бир қонун, фармойишларга сишишмайдиган қувонч, қайиудек турфа бисотлари бисёр. Эндиликда эса истеъдодли ижодкорларимиз ана шу изоҳсиз олам рангларини чизишга интилишмоқда. Улар муродлантираётган манзараларда инсоннинг

хар лаҳзада минг бир қиёфа касб этадиган безовта ички олами намён бўляпти”, - деб ёзганида биз тилга олган тамойил ҳақида сўз юритган эди.¹¹

Тўри, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Ҳайридин Султонов, Мурод Муҳаммад Дўст, Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Омон Мухтор каби ўз истеъдодини анъанавий реализм услубида намён этган адиблар ўзбек насрида талайгина. Аини пайтда, айнан шу иждоқорлар яратган қаҳрамонлар қисмати, шахсияти, руҳияти тасвири-ю таҳлилида кўплаб рамзий ишоралар, киноя-кесатиклар, баъзан юмор ё сатира унсурларидан фойдаланиш каби хусусиятлар кўзга ташланадики, бу китобхонни ўйга толдиради, манзаралар тасвирига сингдирилган ранг-баранг маънолар маъзини чақишга ундайди. Хусусан, ёш қаламкаш Саид Анварнинг “Уч кун хўроз бўлганим” номли қиссаси адабиётимиздаги машҳур юмористик персонажларни ёдга туширади. Муҳиддиннинг шумлиги орқасида бемаҳал кичқирган хўроз товуши туфайли қишлоқда юз берган қизиқ ҳангомалар, соддадил қишлоқ одамларининг бемаҳал уйғониб, кундалик машғулотларини бошлаб юборишлари натижасида ноқулай – кулгили аҳволга тушиб қолишлари; икки бева қария: Раззоқ бува билан Лоҳила хола ўртасидаги муносабатлар, Муҳиддиннинг улар орасида “почтачилик” қилиши каби ходисалар юмористик лавҳаларда чизилган. Бундай ўринлар китобхонда завқ-шавқ, кулгу уйғотади.

Воқеалар Муҳиддин тилидан кулгили тарзда, шўх-шодон ҳикоя қилинади. Кулгу орқали қаҳрамон ўз-ўзини ва ўзгаларни “фош қилади”. Бу асар ҳақида адабиётшунос олим ва танқидчи У.Норматов қуйидаги асосли фикрларни билдирган эдилар: “Муҳиддин ичак узди кулгилар орқали фақат ўзгаларни эмас, ўзини ҳам “фош этиш”дан тап тортмаган, ўз ожизликлари, шумликлари, гоҳо қалтис “гуноҳлари” қанчалар қимматга тушганлигини тортинмай айтади, ифодалайди. Бу нарса асарга янада ўзгача файз, илиқлик, самимият баҳш этади... Биргина истак шуки, санъатда, адабиётда ноёб соҳа - ҳажвчилик бошида турган, кулги тили билан сўзлаш истеъдодини илк

¹¹ Улуғов А. Дардман дил илтижолари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1993. - 26 фев.

асаридаёқ кўз-кўз қила олган бу укамиз бундан буён ҳажвий характерларнинг кўламдорлиги, мазмуннинг теранлиги, илмий ибора билан айтадиган бўлсак, қаҳрамонларнинг концептуаллиги устида бош қотирса, шунда у ҳажвий насримизни янги босқичга кўтара оладиган асарлар ярата олишга шубҳа йўқ...”¹².

Айнан шундай мулоҳазани ёш ҳамда истеъдодли ёзувчи Абдунаби Абдиевнинг “Тилсим” қиссаси ҳақида ҳам билдириш мумкин. Адиб ижтимоий воқеликни тасдиқлаш йўлидан эмас, балки анъанавий реализмга хос услубни янги жиҳатдан бойитганлиги асарда инсон кўнглини бор жозибаси, ранг-баранглиги, зиддиятлари билан тасвирлашга эришганлигида кўринади. Айнан шу хусусият унинг келажак ижодига катта умид уйғотади. Зеро, бадиий асарнинг қимматини мавзунинг долзарблиги, мавсумийлиги ёки “Ўткир муаммо”си белгиламайди. Мухими, ҳар иккала ёш қаламкаш ана шу эстетик тамойилни яхши билган ҳолда қалам тебратганлар. Ҳозирги ёки умуман ҳаёт ҳодисаларига шунчаки муносабат билдириш, ниманидир тасдиқлаш ёки инкор қилиш каби мақсадни ҳам белгилаган эмаслар. Аксинча, бу ижодкорлар ўзбек насрига хос анъаналарни ўзлаштирган ҳолда бадиий сўз санъатининг асл табиати ва руҳиятининг сирли қатламларини янгича услубда очишга интиланлар. Улар яратган асарларнинг шакли, сюжет тузилиши, ифода тарзи ҳам ўзига хос. Бундай хусусиятлар анъанавий реализмга хос аниқ замон ва макон тушунчасининг мавжудлигини; ҳаёт ҳодисаларини изчил баён этиш, қаҳрамон руҳиятини урф бўлган реализм мантиқи асосида очиш; ҳаёт ҳодисалари ва инсонлар характерини бор тафсилотлари билан кенг тавсифлашга уриниш, реал ҳаёт ҳодисалари гирдобидаги инсон руҳиятини таҳлил қилиш каби 70-80-йиллар ўзбек насрига хос хусусиятлар билан омуктадай тасаввур беради. Аммо, мустақиллик даврида яратилган аксари қиссалар марказида воқеалардан кўра кўпроқ қаҳрамонлар, уларнинг онги, хаёлотини, руҳиятини, борлигини бор кўлами

¹² Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Т.: Маънавият, 2000. - 50-51-бетлар.

ва турфа ранглари билан тасвирланган. Инсон онги ва дунёсининг бетакрор, зиддиятли жараёнлари ҳаётнинг ўзидаги каби гавдалантирилган. Натижада, ҳаёлот, руҳият билан реаллик уйғунлашиб, шарқона миллий руҳни, ҳаёт фалсафасини ифода қилган. Бундай ижобий жанрий-услубий изланиш ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватланиши ва ўрганилиши лозим. қолаверса, яккаҳоқим мафкура, ягона соцреализм талаблари аллақачон рад этилган, демократик жамиятнинг ижодкор, яратувчи ва мустақил фикр кишисига бўлган ҳозирги кунлардаги эҳтиёжи бадиий ижоднинг эскирмайдиган қонунлари ҳамон яшаётганлигидан дарак беради: бадиий асар қимматини унинг қайси йўналишда яратилганлиги эмас, балки чинакам санъат асари даражасига кўтарилган ё кўтарилмаганлигини белгиловчи хусусиятлари, фазилатлари белгилайди. “Соф анъанавий реализм” йўлида ижод қилган П.Қодиров, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимов каби ўнлаб санъаткор адиблар яратган ижодий мактабда униб, ўсиб, вояга етган ўзбек насрининг янги авлоди улар услубидан сабоқ олиб, бой анъаналарини, жаҳон адабиётининг тажрибаларини ижодий ўзлаштириб, илпор услубий йўналишлар яратган адабий меросдан баҳра олиб, қалам тебратмоқдалар.

Демак, ўзбек насрининг қиссачилик жанри ҳам мазмун ҳам шакл жиҳатдан изланиш, янгиланиш жараёнини бошдан кечирмоқда, янги бадиий кашфиётлар яратилишига имкон бермоқда. Бор гап ижодкорлар маҳоратида, сўз санъатининг сеҳрли қудратини ишга сола билишларида: миллат дарди, ўй-хаёллари, орзу-тилаклари, изтиробу қувончларини, курашчан руҳини, гўзал ҳислатларини намоён этувчи бадиий бақувват асарлар ярата олишларида! Бу тамойил шубҳасиз, мустақиллик даври ўзбек қиссачилигининг етакчи тамойили бўлиб қолади.

Бугунги кун қиссалари қаҳрамони ўз-ўзини тафтиш этиб, ўз борлигини ранг-баранг жиҳатларидан намоён қилмоқда. ҳаётнинг ўта чигал жумбоқларига ўзгача муносабат билдириш, илоҳий-фалсафий ҳақиқатларга қайтиш, “муҳаббатсиз”, “тутқун” турмушга кўникиш, ўз манфаатларидан юксакроқ инсоний бурч ҳамда масъулият олдида, азиз ришталар қаршисида,

бинобарин ўзи ишонган эзгулик, поклик, самимий туйғуларга бош эгиш; ҳаёт ҳамиша чигалликлари, зиддиятлари, кам-кўстлари, кемтиклари билан ҳаёт эканини тан олиш – янгича ечимнинг юзага келиши ўзбек қиссаларидан инсонга янгича ёндашув тамойили ўрин эгаллаганлигини англатади.

Ёзувчи Назар Эшонқулнинг “Момоқўшиқ” қиссаси қаҳрамони Муаззам китобхонда айнан шундай тасаввур уйғотади. Қишлоққа пахта терими хашарига келган бир гуруҳ “санъат аҳли” дарахтзорлар оралаб айланиб юриб, камиш чайла қаршисидан чиқиб қолишади. “Чайла билан дарахтзор оралиги йигирма кадам ҳам чиқмас, супада уларга орқа ўгириб, сўта ситганча қандайдир киз қўшиқ айтарди. Қизнинг овози тиниқ, хатто жуда тиниқ, таъсирчан, ширали ва мароқли эди. У қўшиқнинг энг юқори пардасини ҳам қийналмай, зўрланмай, табиий ва самимий қуйларди... Бу жуда гўзал манзара эди, буни фақат уста рассомларнинг суратларидагина кўриш мумкин, бироқ энг зўр мусаввир ҳам унинг қўшиғига бўёқ тополмаган бўларди. қизнинг овозида бани дунё ўзаро уйғунлашиб жаранглар, гўё хаёл ҳам, гўзаллик ҳам, орзу ҳам қизнинг қиёфасига кириб қўшиқ айтарди. қўшиқни тинглаётган одам баҳорни, яшариш фаслини, солланиб турган гулларни, шабададан тўкилай-тўкилай деяётган қизлардоқ баргидаги шудрингни, туман қоплаб олган боғни, варрак учираётган болаларни, юксак-юксакларда парвоз қилаётган, жилваланаётган болалик хаёлини кўз олдига келтириш мумкин эди. Болалик каби гўзал, тиниқ ва орзуманд бу овоз қуёшнинг иссиқ тафтидек ўз оҳанги билан одамни эритиб юборар, кўнгилга ёқимли шабададай эсиб кирарди...”¹³.

Ана шу туйғуларни хис қилган Шамси Салоҳ тунд, бироз олифтароқ, жимжима нарсага ўч, бироз кибирлироқ, ҳамма нарсанинг гўзал бўлишини истовчи ва ҳамиша шунга интилувчи, ҳашамли ва жилвали нарсаларни севувчи, ҳар бир манзаранинг ниҳоятда зебо томонларини кўра олувчи, нафис ташбеҳларга устаси фаранг, яшаши ва қийинишида ҳам ўта зиёлилик барқ уриб турувчи киши эди; у ҳаётга ҳам, теварак-атрофга ҳам мана шу

¹³ Эшонқул Н. Уfq ортидаги қуёш . Қиссалар. “Момоқўшиқ” / Тўплам. . – Т., 1994. - 29-30-бетлар.

зиёлилик “кўзойнаги” билан қарарди. У Муаззамни уч кундан сўнг ўша камиш чайла олдида учратди. Ёзувчи Муаззам билан китобхонни қуйидагича таништиради: “...у эндигина йигирма бирга кирган, муаллимлар билим юртини тугатган, лекин орада бола бўлиб қолгани ва Отақулни совхознинг чеккасига биригадир қилиб тайинланганликлари учун ишга ўрнаша олмаган, мана икки йилдан бери олти-етти ойи шу ерда, кўримсиз чайлада ўтар эди. У бир оз мустарликка мойил, таъсирчан, анча зийрак келинчак эди. Отақул хафталаб уйга бормай, шийпонда ётиб қолавергач, иссиқ-совуқидан хабар олиб туриш учун у мактабда дарс бериш истагини ҳам ташлаб, мана шу чайлага кўчиб келган эди. Бу йил боласи уч яшар бўлиб қолгани туфайли уни қишлоққа, қайнонасининг қўлига ташлаб келган, ўзи эса эри билан беш ойдан бери далада эди. Хўш, у ҳақда яна нима дейиш мумкин, дарвоқе, у ростдан ҳам жуда сулув эди”¹⁴. Муаззамнинг сулувлигини қайта-қайта таъкидлаган ёзувчи “у сулув жувонларга ато этадиган барча фазилатга эга эди – ўта содда ва қўнгли бўш эди, вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб турарди”, - дея таърифу тавсифни тугатган. Аммо “вужудидан қишлоқ кесагининг иси келиб туриши” муаллифнинг сулув жувон ҳақидаги аввалги нозик таърифларини бир қадар дағаллаштирмайдими? Агар чуқурроқ фикр қилинса, бу ўринда ёзувчи аёлнинг сулувлиги устига ундан она замин иси келиб туриши янада ёқимли, тароватли кайфият уйлотишини, билъакс, сулувлик моҳиятини ҳам аёлнинг айни она замин иси-ю рангларига мос табиий гўзаллиги ташкил этишини таъкидлаш мақсадида қўллаганлигига амин бўламиз. Афсуски, чўкаётган тун, қизарган шафақ, чуралай айтиб, сигир солаётган сулув аёл, дала узра югуриб юрган кузги шабада... булар ҳаммаси нақадар уйлун, нақадар гўзал ва бетакрор эдики, Шамси Салоҳ буларнинг барига ёт, бегона одам эди. Шу боис Момо қўшиқ ҳам, бу манзара, атрофдаги табиий гўзаллик – бари уники эмас эди, унинг тасаввурига зид ўта жўн ва содда, айни чоғда гўзал эди! Шамси Салоҳ уни хайратга солган гўзаллик ана шу жўнлик, соддалик, самимийликка уйлун эканини идрок эта

¹⁴ Эшонқул Н. Уфқ ортидаги қуёш . Қиссалар. “Момоқўшиқ” / Тўплам. – Т., 1994. - 30-бет.

олмайди. Муаззам унинг назарида бошқа дунё ва бошқа ҳаёт учун туғилгандай эди. Чайлада ҳамма нарса бетартиб сочилиб ётар, у одам яшайдиган жойдан кўра кўпроқ товук катагига ўхшарди, бу ерда ҳамма нарса кўпол, кўримсиз, хунук эди. У мана шу қора турмушнинг бахтсиз асоратини излаб Муаззамнинг кўзларига тикилди, бироқ бу кўзлар Шамси Салоҳга номаълум бўлган бахтдан яйраб турар, ўзидан бахтсизлик излаётган совук кўзларга ял-ял яшнаб боқарди. Шамси Салоҳ қанчалик уринмасин, бу кўзларнинг сирларини англай олмади, бу жувон нигоҳлари ортидаги бахтсизлик аломатларининг асл сабабларини идрок эта олмади. “У ўз бахтсизлигини одамлардан усталик билан яширишга уриняпти”, - деб ўйлади. “ҳа, у бахтсиз, аммо унга бу оИир ва захматли шароитдан кутилиб, ўз бахтини топиш йўлини кўрсатиш керак”, - деб ўйлади ва Муаззамни шаҳарга олиб кетиш режаларини тузди. Гўё бу аёлнинг чинакам бахтга эришишида Шамси Салоҳ каби тушунган, кўли узун, санъатни, истеъдодни кадрига етадиган ҳомий зарурдай.

“- Мен сизни ўқитиш учун ҳамма нарсани гаплашиб қўйдим. Сиз фақат борсангиз бўлди – кўлингизни совуқ сувга урмайсиз. Фақат овозингизни парвариш қилиш билан машғул бўласиз; ўқийсиз, ўрганасиз, энг муҳими – яхши, билимдон, дарди катта одамлар ичида бўласиз... Бу ерда эса – мана бу дала, мана бу пахта, мана бу чанг-Ўубор, анави чайла, чивинлар, сассиқ сув, искирт қозон, ҳар йили олди-кети ўйланмай туғилаверадиган касалванд ва чувринди болалар, жоҳил одамлар, таппилар, тезаклар орасида хор бўласиз. Бу ерда на илму фанни, на санъатни, на қўшиқни тушунишади; ҳаммалари ота боболаридан қолган катакларда итдай турмуш кечиришади. Бу ерда хор-зор бўласиз.

- Мени кечиринг, сизни анча уринтирдим... Бизнинг ҳам елкамизга бир кун офтоб тегар, биз ўқимасак, болаларимиз ўқир, ҳар қалай, ҳамиша шундай қолоқ бўлиб қолмасмиз. Агар кўлингиздан келса, ана қишлоқимизда қанча бахтиқаро аёллар бор, ўшаларга ёрдам беринг... Менинг илдизим шу ерда! Шу одамлар орасида, мен бошқа жойда кўкармайман”¹.

Шамси Салоҳ бу аёлни эридан, тузилгандан бери яшаб келаётган, жоҳиллиги-ю қоқоқлиги билан бирга кадрдон бўлиб қолган одамлардан, ҳатто ҳар бир кесагигача оёлининг хидига ўрнашиб кетган бу далалардан ажратиб бўлмаслигини ич-ичидан ҳис қилди. қаршисидаги йиқлаётган аёлга ўхшаш бепоён далалар билан шу аёл ўртасида қандайдир, ўзи тушунмайдиган мутаносиблик борлигини ҳис этди; ўзининг қуруқ, баландпарвоз, пуч гаплари билан Муаззамлар ҳаётини, юрт ташвишларини енгиллаштира олмаслигини ичдан тан олди, бўлизи ачишди, оддийгина ҳақиқатни англагандай бўлди: бош кўркам ва сўлим бўлиши учун битта дарахтни эмас, бутун бошни обод қилиш керак! Ана шу бадий умумлашма Муаззам ва Шамси Салоҳ образларининг ўзига хос бадий талқини воситасида яратилган. Бинобарин, санъат ва адабиёт равнақини белгиловчи асосий эстетик тамойилларидан бири – ҳаёт ҳодисалари ва инсон шахсини янги томонлардан кашф этиш ҳисобланади. “Момоқўшиқ”даги қаҳрамонлар фақат шу жиҳати билангина диққатга сазовор эмас, балки асарда қаламга олинган манзаралар, хилма-хил одамлар беихтиёр ёзувчи тузилиб ўсган макон ҳақида, у ернинг баъри кенг, дадал, аммо содда ва самимий одамлари ҳақида тўла тасаввур беради, қишлоқ манзаралари маҳорат билан гавдалантириладики, китобхон беихтиёр ўзини она заминнинг ажралмас бўлаги эканини англаб боради.

Назар Эшонқулнинг “Уруш одамлари” қиссаси 1986 йилда, яъни ёзувчи эндигина йигирма уч баҳорни қаршилаган чоғида “Ёшлиқ” журналида эълон қилинган эди. 1989 йилда бу асар Гафур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриётида алоҳида асар сифатида нашр қилинди¹. Бу қиссада ҳам ёзувчи “Шамолни тутиб бўлмайти” ҳикоясидаги каби Терсота қишлоғи ҳаётини қаламга олган. Воқеалар қирқ тўртинчи йил декабрининг бошларида Нормат полвоннинг бир оёлидан айрилиб урушдан қайтиши ҳақидаги хабар билан бошланади.

¹ Эшонқул Н. Уфқ ортидаги куёш . Қиссалар. “Момоқўшиқ” / Тўплам. . – Т., 1994. - 32-бет.

Ёзувчи Нормат полвоннинг қиёфасини қуйидагича гавадлантирган: “Нормат полвонни кўриш учун келган қишлоқдошлари ўзлари тасаввур қилган нортул, барваста, умрида олишиб кўрмаган, лекин суяги йирик бўлгани учун полвон деб ном олган, қишлоқнинг олди чавандозларидан бири, қоматидан куч ёрилиб турган, ўттиздан энди ошган Нормат полвонни эмас, озиб, мушаклари шалвираб, бўйин томирларида ажинлар пайдо бўлиб, яра излари қолган, ҳали дориларнинг бадбўй ҳиди кетмаган, кўринишидан элликлардан ошган, сочлари оқара бошлаган, ўзлари эшитган урушнинг тирик гувоҳини кўрдилар. қишлоқдошлари унинг юзидаги захликка, қуйган қулоқларининг орти ола-кула бўлиб қолган бўйинларига ва тез-тез сарак сарак силкиниб турадиган бошига ҳеч кўника олмадилар”².

Воқеалар тугуни Норматнинг қишлоқдошлари юзидаги ачиниш аломатини ҳис қилишидан ва хотинини жимгина кузатиб, ундан тўрт йиллик айрилиқ асоратини илҳамаганлигидан юзага келади. Норматга ҳамма нарсадан ҳам хотинининг тундлиги ёқмайди ва бу ҳолатнинг сабабини руҳан излашга тушади. Ёзувчи урушли ҳаётнинг “қон сачраган” муҳитини, кўнгли бўш, соддадил инсонларни дийдаси қаттиқ, ёвузлашган одамга айлантирган ҳаёт тарзини бирин-кетин китобхон кўз ўнгида жонлантира бошлайди. Охир-оқибат, руҳан мажруҳ уруш одамлари қисмати ўзлари каби аянчли ва фожиали тарзда гавадаланади.

Ёзувчи воқеалар оқимиға моҳирлик билан урушсиз юрт ахтарган кўнлиротликлар ҳақидаги ривоятни киритиб ўтганки, бу ривоят асарга ҳос эпик тафаккур миқёсини таъминлашга хизмат қилган. Бойхуннинг ўлими олдидаги васияти шундай бўлган экан: “Агар урушсиз юртни топмасаларинг, унда ака укаға, дўст дўстга, хотин эрга, одамлар бир-бирларига хиёнат қиладиган, бир-бирини алдайдиган бўлиб қоладилар. қаерда қон оқса, ўша ерда хиёнат кўп содир бўлади, бахт у ердан юз ўгиради, одамлар яшаш илмини эмас, бир-бирини ўлдириш илмини ўргана бошлайдилар, сув ўрниға

¹ Эшонқул Н. Уруш одамлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989.

² Эшонқул Н. Уруш одамлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. - 19-бет.

қон ичадиган махлуққа айланадилар. Уруш – ер юзидаги ҳамма эзгу нарсани қуритади, сизларни ер юзидан супуриб ташлайди, сизлар жоҳил ва адашган уруш одамларига айланиб қоласизлар. Шу сабабли сизлар урушсиз юртни топинглар, урушни ораларингдан хайданглар, тотув яшашга ўрганинглар”. Асар воқеалари давомида китобхон бу ҳукм-хулосанинг қай даражада улкан ҳаётий асосга эга эканини “уруш одамлари” тақдири мисолида англаб етади.

Нормат Бухор зовларидан ўтиб, қотнинг устидаги дарага борганда ям-яшил тоғ арчалари, тиниқ булоқ суви қаршисида тинч ҳаётга қайтганига ишонди. “Энди бу тинчлигимни ҳеч нарсага алишмайман, хотинимни ҳеч ҳам ўкситмайман, одамларнинг кўнглини оламан, мана шу тоғлар ҳурмати, хотинимни ҳам, мени интизорлик билан кутиб олган одамларни ҳам бошимда кўтариб юраман. Бир умр уларнинг иззатини қиламан, менинг учун энди уруш, қон, ўлим деган нарсалар тугади”, - деб ўйлаган эди. Уруш азоблари, қон ҳиди ва порох дудлари бездирган қалби таниш ҳам эски, кадрдон ҳаётга ташналик билан кириб келаётган паллада унинг дўсти хотам чавандоз урушдан қочиб, тоғда юргани ҳақидаги хабар тарқалади. Раис, Нормат полвон ва бир неча ҳарбийлар унинг изидан тоғ томон кетадилар. Яна урушнинг қонли панжалари Нормат қалбини, наинки қалби, балки бутун борлигини, вужудини тилка-пора қилади. Дўстининг очиқ қолган, даҳшат акс этган кўзларини кўрганда у ўзини тамом унутади.

Анзиратнинг совуқ муомаласи аслида Норматдан “қора хат” олган аёл учун фавқулодда, худди момоқалдиروقдай урушдан қайтиб келган эр олдидаги талмовсираш эмас эди. Унинг урушдан қайтиши Анзиратнинг ҳаётида кескин бурилиш ясади. У эрини худди аввалгидай кутиб олишга, аввалгидай муомала қилишга қанчалик уринмасин, буни уддасидан чиқолмасди. Эри келганда, болалари отаси бағрига отилганда бу одам учун ўзининг ҳаром эканлигини, энди ўзи учун чинакам бахт ҳаром эканини аниқ ҳис қилди. Аммо, болаларининг чулдираши, уйида эркакнинг борлиги унда яна яшашга иштиёқ уйғотди. Энг даҳшатлиси ҳали олдинда эканини кўнгли ва онги билан англаб турса-да, муаллақ яшашга кўнди.

Ёзувчи Анзират билан Нормат образларини тасвирлашда рухият таҳлили ва тасвирини ўринли қўллаган. Аммо Мирзакул раиснинг инсоний қиёфасини очишда кўпроқ баён қилишга, тавсифлашга, ҳодисаларни муаллиф нутқи орқали ёритишга кенг ўрин берганки, натижада, унинг қалб ҳаракатларини, ички дунёсидаги ҳолатларни тўла ҳис қилиб, англаб ололмаймиз.

Асардаги яна бир ўзига хос образ – бу Бийди момо ҳисобланади. Момо бутун Терсота қишлоқининг қайвона кампири, бу ерда бир нарса унинг иштирокисиз бўлмасди. Бухор полвон вофотидан кейин бошига тушган мусибатлар уни метиндай тоблаган, қаддини янада тик қилиб қўйган эди. Кейинги мусибатлар кампирнинг ана шу адл қоматини букди, аммо руҳини буколмади. ҳаётнинг адосиз мусибатлари қолдирган жароҳатлардан қаттиқлашган дийдаси алпдай баҳодир ўйилларидан айрилганда яна қаттиқлашди, акс ҳолда у бу мусибатларни кўтаролмасди.

Бийди момо нафақат оиласининг ёки авлодининг, балки бутун уруғи ва қишлоқининг ор-номуси тимсоли сифатида гавдаланади. У барчадан ўз бурчини масъулият билан адо этишни талаб қилади, ор-номусни, виждонни, азалий урф-одатларни ҳар нарсадан устун қўяди, уларга ўзи ҳамиша итоат этади. Шу боис у Анзират қилган гуноҳни сира кечирмайди, унинг “сири”ни охиригача очишга аҳд қилади, ёллон мулозаматдан аччиқ ҳақиқатни афзал билади. Номус, орият, шаън ва Ҳурур олдида у меҳр-шавқат-у кечирим туйғуларини яқинига ҳам йўлатмайди. Нормат полвонни эса уруш ва у келтирган мусибатлар эзиб ташлаган, урушдан олдинги ориятли Нормат полвонни синдириб ташлаган эди.

“ - Менда гапинг борми?! – деб сўради Бийди момо, унинг остонада қаққайиб турганини кўриб.

- Ҳа, нима бўлди?..

Нормат баттар бошини эгди:

- Амма, - деди синиқ овозда бошини кўтармай, - мен... мен уйга кайтсамми, деб эдим... Бўлар иш бўлди... Энди нима фойда... шунга бизди орага тушиб яраштириб қўйсангиз.

- А?! – Бийди момо қулоғига ишонмагандай қайтиб сўради. – кайтасан?! ўша бузуқининг олди-я?! Нима? Орият борми сенда... Эркакмисан ўзи?!

- Амма! – унга илтижоли тикилди Нормат. – Мен болаларимди тирик етим бўп қолишини истамайман... ўша ёқлардан ҳам шу қора кўзларди деб кайтдим. Энди уларнинг хор бўлиб юришини истамайман. қўйинг эски гапларди. Келинингиз адашган бўлса ўзидан кўрсин! Худодан топсин... бироқ болаларда нима айб?!”¹. Бу каби диалоглар орқали ҳам ёзувчи қахрамонлар руҳиятини бутун мураккаблиги билан ифодалашга эришган. Айниқса, асардаги табиат тасвири берилган лавҳалар асарга хос эпик тафаккур оҳангига ўзгача ёрқин ва ёқимли оҳангларни жо этган. Мана бир мисол: “Ниҳоят кўнИрот элига баҳор кириб келди. У минг хил ноз, минг хил карашма билан уруш одамларининг юрагига яшаш ва яшариш ишқини солди. Уларни эркалади, сочларини силади, адирларни қип-қизил лолаларга тўлдирди, бутун борлиқа гўзаллик гиламини ёйди. қирларни бахт тиллари – майсалар қоплади. Жанжалкаш, асабий бўлиб қолган одамларнинг димоғини эркалади, уларни қирларга етаклаб чиқди, кўзларидан ўпди”².

Шу ўринда табиий савол кўндаланг бўлади: қандай бадиий мақсадга кўра асарнинг фожиали, аламли воқеалари ичида маълум тўхтаб, “нафас ростлаш”га ўхшаш ҳолат пайдо қилиш учун бир неча бор баҳор манзараларидан фойдаланган? Ёзувчи қахрамон дунёсидаги ўзгаришларни ёрқинроқ ҳис қилдириш мақсадида, айниқса, Норматнинг юрагида, баданида занглаб қолган уруш хотираларини, жароҳатларини поклашга уринаётганини рамзлаштириб, таъсирчан тасвирлашга интиланганки, сўзсиз бунинг уддасидан чиққан.

¹ Эшонқул Н. Уруш одамлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. - 23-бет.

² Эшонқул Н. Ўша асар. - 26-бет.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги ўзбек насрида, хусусан қиссачиликда ёзувчилар шеърятга ва драматургияга хос айрим жанр унсурларидан руҳият тасвири ёки пейзаж тасвирида фойдаланаётирлар. Нормат қалбида яширинган интим туйғуларни очиш воситасида ёзувчи “уруш одамлари” бирикмасининг оҳанг, кўпмаънолилигини таъминлашга эришган, айни чоғда, лиризм унсурлари орқали уруш инсонлар руҳиятини қанчалик майиб-мажруҳ этмасин, яратган ато этган инсоний бокира туйғуларни ўлдириш ва буткул яқсон этиш мумкин эмаслигини эпиклик талаблари асосида ҳаққоний тасвирлашга эришган ёзувчининг маҳоратидан намуна келтирамиз:

“... Яна баҳор келади. Олам баҳорнинг шавқига тўлади. қирларда худди олдингидек уруш билан иши йўқ, урушдан кўркмайдиган лолалар очилади. Ер пишади. Ер етилади. қир-адирларни чигирткалар чириллаши уйғотади... ухлатади. Нормат юрагидаги ҳислар қайтадан тирила бошлаганини, ўзида яратиш қуввати пайдо бўлаётганини сезди. Бу – ўша афсонадаги Ер одамларидан, бобоси Бойхундан қолган Ерға бўлган Муҳаббат эканини оқрик ва роҳат билан туйди. Унинг кулфат, азоб, изтироб, кўрқув, шубҳа ва иккиланиш эзиб ташлаган қалбида умид уйғона бошлади”¹.

Шу тариқа ёзувчи уруш номи билан англанадиган йиртқичлик, зулм ва ёввойилик, зулмат ва фожиа бутун дунёсини алдар-тўнтар қилиб “уруш одамлари”га айлантирган аввалги пок, меҳнатсевар, Ёрурли, ориятли, мард, инсонийлик бутун вужудидан барқ уриб турган одамларнинг уруш янчиб ташлаган қисматларини руҳий коллизиялар орқали драматик шиддат зарбига монанд оҳанглар орқали таъсирчан ифодалашга эришган. ҳар қандай шароитда ҳам уруш одамлари қалбида нобуд бўлмаган инсоний туйғу – Она заминга муҳаббат уларни яна ҳаётга қайтарганини, яшашга, ўзлигига қайтишга чорлаганини ҳаққоний тасвирлаган. Асарнинг бу хусусиятлари

¹ Эшонқул Н. Уруш одамлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. - 29-бет.

эпик тафаккур тарзининг кўпоҳанглилигини, бадий умумлашмаларнинг салмоғини тайин этган.

Хулоса қилиб айтганда, биз таҳлил қилган асарларнинг жанр хусусиятларига таяниб қуйидагиларни таъкидлаш жоиз:

- ўзбек қиссанавислари алоҳида шахслар оламини, уларнинг ўзига хос туйғуларини, интим оламини табиийлигича, бор зиддиятлари билан ҳаққоний тасвирлашга ҳаракат қилмоқдалар. Натижада ўзбек қиссачилигида инсонни янги жиҳатлардан англаш тенденцияси қарор топди. ўзбек ёзувчилари ўз руҳиятини тафтиш этиб, ўзлигини англашга интилган қаҳрамонлар ҳаёт ҳодисалари ва одамларга ҳам ўзига хос муносабатда бўлишлари табиий ҳол эканини диққат марказида тутган ҳолда зиддиятли ва мураккаб инсонлар образини яратишга эришдилар;

- инсонни тасвирлаш орқали инсонни англашнинг ўзига хос фалсафаси ҳам яратилади. ўзбек қиссанавислари жанр тараққиётининг янги даврида ҳодисаларга ва инсон шахсига янги жиҳатлардан ёндашиш билан бирга реал ҳаёт ҳодисалари мантиқига, характерлар моҳиятига мос мифлар ва афсона-ю ривоятлардан фойдаланиб, уларнинг маъно-мазмунига сингдирилган ҳаётий фалсафасини тасвирланаётган ҳодисалар моҳиятига уйғунлаштириш воситасида эпик тафаккурнинг сермаъно сероҳанглигини, мазмуннинг кўламдорлигини таъминлаганлар. Натижада бадий фикр ҳаракати учун кенг макон яратилган, жанр имкониятлари янада кенгайган;

- ёзувчилар айрим сўзлар ёки сўз бирикмаларининг кўпмаънолилиқ ё кўпоҳанглилик хусусиятидан (“Момоқўшиқ” ва “Уруш одамлари” сўз бирикмаларининг ўзи уч хил маънода қўлланган) маҳорат билан фойдаланиб, асар қаҳрамонлари дунёсининг, руҳиятининг яширин нуқталарига етиб бора олганлар ва инсон дунёсидаги фожиаларни бутун даҳшати билан ичдан ёритишга эришганлар;

- қисса эпик тур жанрлари орасида ҳикояга қараганда мазмунининг кўламдорлиги билан ажралиб туради. ўзбек қиссаларида ўзбекнинг ўзига хос табиатини, кўнглидаги сезимлар ва майлларни табиийлигича тасвирлашга

интилиш кучайганлигини Ш.Бўтаевнинг “Кунботардаги боГ”, “Бир кунлик меҳмон” сингари қиссалари мисолида аниқ кузатиш мумкин. Толикларнинг ҳаёт тарзи, урф-одатлари, орзу-интилишлари бугунги кунда барча инсонлар учун ниҳоятда зарур, аммо билиниб-билинмай узоқлашилаётган анъаналар, табиийлик, аждодлар хотираси ва мероси ҳақида ўйлатади, эзгуликка қайтишга чорлайди;

- “Эски арава”, “Шўродан қолган одамлар” сингари қиссалар таҳлилидан шундай хулосага келиш мумкинки, мустақил, озод ва эркин ҳаётни ўзликчимизни англаш, ўзимиздаги муте туйғуларни қўпориш, ўзгаларга куллуқ қилиб яшаш тарзидан воз кечиш, том маънодаги мустақил фикрлашга эришиш орқалигина забт этишимиз мумкин. Зеро, ўзликгини англаган, ўз кадр-қимматини, Ёрурини тўла ҳимоя қила оладиган халқнигина ўзга халқлар ҳурмат қилади. ўзбек қиссалари бу каби салмоқли бадиий умумлашмаларни ҳаракатлантириб туриши билан ажралиб туради;

- ҳаёт ҳодисалари ва инсон руҳиятини холис кузатиш ҳамда бадиий тадқиқу таҳлил қилиш орқали ёзувчилар ўтмишдаги мустабид тузум ва унинг мафкураси етказган фожиаларни инсонлар дунёсидаги инқирозга, зиддиятга болаб ёритмоқдалар. Натижада инсоннинг ҳар лаҳзада минг бир қиёфа касб этувчи ранго-ранг ички олами намоён бўлмоқда. Натижада, ҳаёлот билан руҳият, ҳаётий ҳодисалар билан инсон борлиги узвийликда, бор қўлами ва турфа ранглари ила тасвирланмоқда, шарқона миллий руҳни, ўзига хос ҳаёт фалсафасини ифода қилмоқда.

Назар Эшонқулнинг “Хаёл тузоли”, “Тобут”, “Ялпиз ҳиди” туркумидаги бир неча ҳикоялари, “Тўзон”, “Лаззат ортида қолган юрак”, “Ойриқ лаззати”, “Зулмат салтанатига саёҳат” ҳикояларидаги ва “қора китоб”, “Тун панжаралари” қиссаларидаги “мен”, “Маймун етаклаган одам” ва “Шамолни тутиб бўлмади” ҳикояларидаги чол ва Байна момо образлари Абдулла Каҳҳор таърифлаган “мен” эмас. Улар қилмиш-қидирмишларига иқроп

бўладиган, ўзини тафтишу таҳлил қилиб, азобланадиган, тасдиқ-инкор исканжасида турган қаҳрамонлардир.

“Ўзгараётган адабиётимизнинг ҳозирги ҳолатидан қаноатланмаётган Назар Эшонқулнинг “қора китоб” қиссасида ана шундай “мен”нинг эркин намунаси яратилган, - дея хулоса беради А.Улуғов ўзининг “Ўзгараётган адабиёт манзаралари” мақоласида, - мазкур асар ҳодисаларни рамзлаштириш даражаси, инсон ишонч-этикодининг ўзгаришлар жараёнини образли гавдалантириши, изтироб ичидаги қаҳрамон руҳий дунёсини таъсирчан қиёс, чолиштирмалар билан фалсафий тадқиқ этиши жиҳатидан адабиётимизнинг ўзига хос ҳодисаси саналади. Чунки қаҳрамон иқрори, тавба-тазарруси, изҳори сифатида битилган ушбу қисса, аввало, ифода тарзи, жозибали тили билан диққатни жалб қилади.”¹ Тўғри, асар анъанавий баён усулида ёзилгандай кўринади. Бирок, “Қора китоб” қиссаси, шунингдек, “Хаёл тузоли”, «Тўзон», “Лаззат ортида қолган юрак”, “Зулмат салтанатига саёҳат” ҳикоялари анъанавий асарлар сингари бир киши тақдири тафсилотлари тавсифидан иборат эмас. Улар мислсиз азобда ўртанаётган, бор бисотидан, ўзлигидан ажралган, дунёга қўл силтаган инсон ички оламининг сўзда чизилган суратидай бўлиб кўринади. Бу сурат буюк рассомлар асарлари сингари қабарик ва таъсирчандир. Ундан ўз хотираларини енголган, тақдир сўқмоқларида адашган аламзада одам сўзлаб тургандай кўринади. Бу қаҳрамонлар ўзини-ўзи инкор қилган Ҳалаёнларнинг мўъжаз умумлашмаси саналади. “қора китоб” қиссасида ўз “мен”ини тафтиш қилаётган қаҳрамон ўзига-ўзи ... “мени ҳеч ким ўзимдек суд қилолмайди. Жазо нима у?” деган савол қўяди ва “Шунчаки расмий маросим. Аслида энг олий жазони кўнгилининг ўзи чиқаради”, - дейди.²

Ҳақиқатан ҳам инсон ўз қилган айбини, хатосини қалбининг туб-тубидан англаб етса, унда инсонга суд томонидан берилган жазонинг виждон олдидаги жазодан ўн чандон, юз чандон енгил эканлигини ҳис этади. Айни

¹ Улуғов А. Ўзгараётган адабиёт манзаралари // Шарқ юлдузи. – 1998. - 4-сон. - Б. 138-139.

² Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам. Қисса ва ҳикоялар. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. - 48-бет.

шу жихатни очишда, ҳаётнинг, замоннинг турфа ўйинлари, инсоннинг қилмишлари тўғрисида фикр юритган мазкур асар алоҳида аҳамиятга эга.

Асарнинг сарлавҳасиёқ унинг бадиий тафаккурига сингишган рамзий маънога урлу беради. Одам Ато билан Момо ҳавонинг тавқи-лаънатга учраган наслининг ҳаётини асар қаҳрамони лаънатга маҳкум этилганларнинг ҳаёт китобига ўхшатади. Аммо у шунчаки ҳаёт китоби эмас, балки “қора китоб”. Ёзувчи китобнинг қоралиги маъносини ёритишга киришади, қаҳрамон ўз ҳаётини суҳбатдошига гўё “ўқиб бера бошлайди”. қаҳрамон портрети қисқа штрихлар билан чизилади: “...юзимга қарасангиз, дарров сезасиз, куйган чарм дейсиз. Юзим эмас, юрагим куйиб кетган, куйган ковушга ўхшаб қолган. ўзим ҳам мисоли Ижимлаб ташланган қоюзман. ҳаёт мени Ижимлаб ташлади, биродар. Ижимлаб-Ижимлаб, сўнг мана шу хиёбонга отиб юборди... қўлларимга қаранг, кимнинг қўлларига ўхшайди?... қотилнинг қўлларига ўхшайди.” Кўз ўнгимизда ўз қиёфасини қоронғуликда намоён эта бошлаган кимса гавдалана бошлайди. қоронғулик ичидан гўё унинг чўнг темирдай қора танаси, юзлари янада қорайиб, ялтираб кўриниб тургандай... У ўз-ўзини намоён этишда, ўзлигини англатишда давом этади: “қаранг, ер ҳиди келиб қолди. Мен ёмғирдан кейин шу ҳидни яхши кўраман. Тақсирим, кечалари менинг тушимга жалалар кириб чиқади. У ойлаб, йиллаб ёлаётган бўлади – ҳамма ёқ сувга тўлиб кетади, шаҳарлар сел остида қолади, ер юзи ларқоб бўлади. Бу гуноҳ селлари, тақсирим, гуноҳ ёмғирлари, бу ёмғир ҳар кеча мени бир марта чўктириб ўлдиради ва мен яратган олдида тавба қила бошлайман”¹.

Қаршимиздаги тимсолни англашда давом этамиз: барча инсонлардаги каби инсоний туйғулар унда мавжуд экан-ку, акс ҳолда у она замин исини туйиши, бундан ҳаяжонга тушиши мумкин эмасди. қолаверса, ўз гуноҳларини англаш ва яратган қаршисида тавба қилиш учун маънавий куч-қудрат талаб қилинади. Демак, қаршимиздаги одам ана шундай даражани забт этган. Аммо унинг бу қадар маҳзунлиги, эзилиши, изтиробининг

¹ Эшонқул Н. Маймун етаклаган одам. Қисса ва ҳикоялар. –Т.: Янги аср авлоди, 2004. - 48-49-бетлар.

сабаблари нимада? ҳатто тушларида тим қора лойқа сувга ботиб, неча бор чўкиб чиркин хазонга айланиб қолишининг боиси нимада? У ўзида на ният, на истиқбол қолганини тилга олди. Масжидга бориб, тавба қилгани, аммо гуноҳларига иқрор бўла туриб яна гуноҳга, оИир гуноҳга ботганини: қизини бўИиб ўлдирганини тан олиши қандай маънони ифода қилади? ўттиз йил гўзал ва тотли нарсалар ҳақида ўйлашга вақти бўлмаган бу кимсанинг сийратига назар ташланг: у ўттиз йил қон ва нажасга беланиб яшашни, баданларидан нажас ва қон ҳиди анқиб турадиган кимсани тасаввур қила оласизми? Ёзувчи айти шу одамнинг қора ҳаётига оид китобни ўқишга ва ундаги ҳодисалар маъносини уқишга бизни йўлламаяптими?

Ҳа, айти шундай ҳолатни туямиз: ақл-идрокдан маҳрум, телба ва ёвуз махлуқлар ичида яшаган одамларнинг руҳиятида ҳам ҳайвоний ҳирс, ҳайвоний кайфиятнинг уйИониши табиий. “На гўзаллик, на ишонч, на эзгулик қолди! Биз ҳар қандай гўзалликни ҳам ҳирсимизни қондирувчи восита сифатида баҳолашга кўникиб қолдик... Мен инсоннинг улуИлиги, эзгу ва гўзал фазилатлар, ота ва фарзанд бурчи, оила тотувлиги, жамият ва инсон муносабати, ахлоқ ва муҳаббат ҳақида қирқ икки йил маъруза ўқидим, энди ўйласам, қирқ икки йил одамларни алдабман”, - дея иқрор бўлади у. Ўз сўзлари ва орзулари, хаёлдаги гўзаллик ҳақидаги сафсаталари одамларни алдашгагина хизмат қилганлигини, охир-оқибат унинг ўзи ҳам ёлИонликлар ва ёвузликларни ниқоблашга хизмат қилганлигини англаш – буюк фожиа! Ёвуз куч ҳукмронлик қилса-ю, ҳамма нарса, ҳатто гўзаллик тимсоли бўлмиш санъат ҳам унга хизмат қилса-чи? Унда ҳаммаёқда ёвузлик яратилади, ҳатто инсоннинг ўзи шу ёвузликнинг ижодкорига айланади!

Асарда чол вужудидаги ёвузликдан дунёга келган ўИилларининг шу тахлит ёвузлик ижодкорларига айланишлари ҳаққоний ва таъсирчан манзараларда гавдалантирилган. Инсон боласи ижод этган ёвузликлар ҳатто яратганни лол қолдиради! Ана шуни англаб етган ота ўша ёвузлик зурриётини вужудида ўстираётган, ёвузлик онаси бўлмиш қизини бўИиб ўлдиради. ўИиллари эса ўзлари эътиқод қўйган ёвузлик домига ларқ

бўладилар. Ёвузлик улардан ҳар бирининг қалбига жойлашиб олган эди. Ана шу ёвузлик тимсоллари: чўққисоқол, чолнинг ўзи, унинг фарзандлари... Гоҳо улардан ҳар бири ўзини, бир-бирининг ким эканини англашга уринадилар, аммо охир-оқибат қора ранг қуюқлашган қоронғулик қаърида сингишиб, яхлит бир қиёфага бирлашадилар, шайтон болаларига айланадилар!

“Отам ким ўзи? Менинг қонимда кимнинг қони оқаяпти? Нега уни кўрсам қалбим қувончу шодликларга тўлади? Нега у ўз отам, раҳнамомдай туюлади, нега уни кўрсам унга қул бўлгим келади, этакларини ўпгим, унга хуш ёқиш учун итдай ҳургим, ялтоқлангим келади?” – каби ўзлигини тафтиш этувчи саволлар ҳам аста-секин барҳам топиб, ҳар бирининг вужудида ёвузликка тобелик қарор топади. Аммо, асбоб бузилса, уни тузатиш учун устага олиб боришади. қалби бузилган, шайтон шогирдига балки шайтоннинг зурриётига ё қулига айланган инсонни тузатиш кимнинг қўлидан келади? Иблис билан бир тўшакда ухлаб ётган ушбу дунёни-чи? “қора китоб”ни ўқиган китобхон қалби қора китоб кўчаларидан ўтгандаги тасаввурлари, туйғулари Ёлаёнига тўлиб-тошади. Бу Ёлаён “Муолажа”ни ўқиганда янада кучаяди. қаршимиздаги учта касалнинг дарди, уларни бу дарддан фориқ қилиш учун қўлланган ажабтовур муолажалар ҳақида сўзлаб бераётган мулойим чеҳрали профессор ҳикояси инсон онгу шуури ёвузлик яратишга нечоЎли устаси фаранг эканига яна бир карра ишонтиради ва лол қолдиради! Заррача ачиниш ҳиссидан бебаҳра, дийдаси тош, номигина инсон бўлмиш одамсимон махлуқлар “шифохонаси”, у ерда амалга оширилган муолажалар, бундай муолажадан кутиладиган натижалар инсонни қуликка маҳкум этишни бош муддао қилиб белгилаган ёвуз тузумни тўла идрок этишимиз учун етарли. Эндигина “муолажа” бошлашга киришилаётган палладаги барзанги қиёфаси бетоб эрки ва ҳақ-ҳуқуқи учун курашаётган инсонларни букиш, иродасини синдириш нечоЎли қийин, айни чоЎда осон эканини намоён қилади. Профессор сўзлари билан айтганда, бу иш энг “ибтидоий” усулда амалга оширилади. Натижада, ўн кунлар ичида у калтакни кўрса елкасини ушлайдиган, ўзини олиб қочадиган, сўнг ҳар хивчин тушганда додлай

бошлайдиган бўлади. Иккинчи босқичда савалаш терининг қип-қизил гўшти чиқиб қолгунча давом этади. Сўнг зах, совуқ хонада сақлангач, беморнинг яралари обдон газак олади. Учинчи давр энг оИр давр: савалаш яна давом эттирилади, касал фарёд қилади, хаёлидаги орзулари, “дунёси” аста-секин парчалана бошлайди. Кейинги муолажалар касални хушёр торттиради, энди у калтакка ўрганиб қолади, хатто калтак хумор ҳам қилиб туради. Шовкин муолажасидан ҳам фойдаланилади, яъни кучли фарёд овозларини тинимсиз эшитиш касални фарёд чекишга ундайди. Шундан кейингина, у учинчи касал каби ўзини яхши ҳис қила бошлайди, у каби фақат қуллуқ қилади ва кориндан бошқа Іамни туймайди.

Манзарага диққат қилинг: аввалги катъиятли, бош эгмайдиган инсон ваҳшийлик, ёвузлик қамчиси остида ўзлигидан айрилди, фақат ейиш-ичиш ҳақида ўйлайдиган махлуққа айланди!

Тоталитар тузумнинг мазмун моҳиятини фош этувчи ушбу манзаралар инсон кадри-ю, ҳақ-ҳуқуқлари муттасил топталган шароитда, инсон кадри сариқ чақалик қиммат касб этмайдиган, адолат поймол қилинган, ёвузлик ҳукмрон муҳит манзарасини ҳаққоний гавдалантириб турибди. Бу тузум қамчисини тутганлар ҳам, уни яратган назариётчилар – мафкура ижодкорлари ҳам энг ёвуз кимсалардир. Улар одамларнинг фарёидан хузурланувчи, мана шу лаззатсиз яшай олмайдиган ёвуз махлуқнинг ўзи. Хивчин, тош ётқизилган йўлак, темир эшиклар: тер, қон ва йиринг иси, хатто даҳлиздаги ботаётган қуёш тасвири – бадий деталларнинг бари разолатга тўла ёвуз муҳит, жаҳолат ботқоИига ботган тузум ҳаётининг ички мазмунини тўла идрок этишимизга ёрдам беради. Хароба кўринишида қурилаётган янги шифохона иншоотлари ундаги беморлар руҳиятини ифода этади. Сукротона қиёфаси, миқти жуссаси, одамга доимо илиқ ва синовчан тикилиб турадиган профессор маҳобатли ёвузликни “усти ялтироқ” шаклда тутиб турган жамият бугуни ва келажагининг яратувчиларидан бири. У яратган бино улкан ва баҳайбат. Хатто қуёш ҳам бутун шаҳарчани ёритишга энди ожизлик қилишини билгандай шифтга томон чекинмоқда; гумбаздаги осиИлиқ соат

тўхтаб қолган; оёқ остидаги хазонлар худди муолажа қилинаётган касалларнинг мунгли инграшидек овоз беради. ҳеч шубҳасиз бу – ҳалокатга маҳкум тузумнинг қиёфаси! Ёзувчи маҳорати шундаки, у мазкур қиёфа ортини бор даҳшати, мазмун моҳияти ила гавдалантириб бера олган.

“Қора китоб” тимсолига уйғунлик касб этган айни шу макон ичидаги рамзлар, образлар инсониятни ҳалокатга олиб борувчи зулм ва зўравонлик, ёвузлик ва қабоҳат ҳукмронлигига қарши курашга даъват этади. Зотан, ҳар қандай курашни инсон энг аввало ўз дунёсини тозартишдан бошламоли лозим. Ёвуз туйғулардан қутилиш эса осонлик билан юз бермайди.

Инсоният тарихи бунга ёрқин мисол бўлади. Даврлар бири иккинчисидан ўзмоқчидай шитоб билан ҳаракат қилади, тинимсиз ўзгаради. Бадиий тафаккур ҳам шундай. ўзгаргани сайин бадиий тасвир имкониятлари ҳам гоҳ кенгаяди, гоҳ тораяди, тинч турмайди. Шу тариқа ҳар қандай миллий-бадиий тафаккур бирдан кейингисига ўтувчи босқичлар эволюциясидан ташкил топа боради. Ана шу тадрижий давомийлик илаб олинса, миллий-бадиий тафаккурнинг яхлит бир жараён эканлигини тасаввур этиш осон кўчади. Мазкур яхлит жараён ичидаги бадиий тафаккур эволюцияси босқичларини аниқлаш учун эса қўлланилаётган бадиий тасвир воситалари тадрижини ўрганишга тўри келади. Чунки ижодкор шахс дунёни, инсонни қандай идрок этса, шунга яраша бадиий тасвир воситаларидан фойдаланади, янгиларини кашф этади.

Асл касби инсоншунослик бўлган адабиёт ҳамма даврларда ҳам инсонни эъзозлаган. ўзбек реалистик насри бундан мустасно эмас, албатта. Бироқ, бугунги давр адабиёти ва санъатининг бош хусусияти инсонпарварлик туйғусининг ҳар қачонгидан чуқурроқ, кенгроқ ва юксакроқ даражаларга чиқиши билан ифодаланади. 80-йилларнинг аввалида ўзбек қиссачилигида худди шундай кўтарилиш кузатилган. Тасвирланаётган қаҳрамонга шахс сифатида эътибор кучайди, яъни инсоннинг шахслик аъмоли бадиий тадқиқ объектига айлана бошлади. Инсонпарварлик, шахспарварликда намоён бўлди. Шахс феноменини тадқиқ этишга уриниш

интеллектуал қаҳрамон образларининг яратилишига, шунинг баробарида бадий тасвир воситалари доирасининг кенгайишига олиб келди. Табиий, реалистик миллий бадий тафаккур бундай миқёсга дабдурустан эришмади, албатта, балки етук шахслик мартабасининг ибтидоси бўлмиш оддий инсоният кадр-қимматни, нафсониятни англашга уринишлардан бошланди. Ёзувчи Назар Эшонқул қиссаларида бу кўриниш ўзига хос тарзда бўй-баст кўрсатиб бораётир. «Уйғониш бадиияти инсонни жўн ва юзаки тушунишдан, уни бир ёқлама талқин этишдан воз кечди»¹, - деб ёзади филология фанлари номзоди Хуршид Дўстмуҳаммад, - ўзбек қиссачилигида бу ўзига хослик насихатбозликдан кутилишда ўз ифодасини топди. Мисол учун «оқпадарлик – ёмон», ичкиликбозлик, порахўрлик – иллат» сингари «Юя»ларни тартиб этувчи қиссалар ўз кадр-қимматини йўқотди. Ишлаб чиқариш мавзусидаги жасоратлар мадҳи ўрнини қаҳрамоннинг шахс сифатидаги камолини излаш тасвири эгаллади. қаҳрамонларнинг ижобий ёки салбийлигини белгиловчи мезонлар ўзгарди. қаҳрамон шахси, рухий олами, шуури тасвирига мойилликнинг кучайиши ҳикоя ва қиссаларнинг сюжет қурилишини, тасвир маромини, зиддиятлар табиатини янгилади”.

Бу хусусиятлар ўзбек адабиётига модерн оқимининг кириб келишига туртки бўлди. Сўнгги йилларда жаҳон модерн адабиёти ва унинг миллий адабиётларга дахлдорлиги борасидаги мулоҳазалар тез-тез оқизга тушмоқда. Албатта, мазкур фикр бежиз эмас. Гап шундаки, биз юқорида қисман таҳлил этишга ҳаракат қилган Назар Эшонқул асарларида халқнинг теран илдизига эга бўлган, инсон тафаккурининг илк бадий мевалари ҳисобланган мифлар, унинг тасвир воситалари, анъанавий шакл билан бир қаторда жаҳон адабиётининг модерн оқими ҳам уйғун ҳолда ўзига хос тарзда мужассам бўлганлигини кузатдик. Х.Дўстмуҳаммад «Уйғониш жозибаси» мақоласида бу тўғрида фикр билдираркан, қуйидагича таърифни келтиради: «Адабиёт таъсир жуғрофиясининг бу қадар кенгайиб бораётганига жуда табиий ва қонуний ҳол сифатида қарамоқ лозим. Зеро, бу ўзбек бадий тафаккурининг

¹ Дўстмуҳаммад Х. Уйғониш жозибаси // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. – 16 февр.

умумбашарий бадий тафаккур симфониясига қўшила олишидан, шунга маънавий ҳуқуқи борлигидан далолат беради. Борди-ю, ушбу таъсир тақлид даражасидан нарига ўтмаса, ҳикояларимиздаги янгиланишларга катта умидлар болаш қийин эди. Ишонч билан айтиш мумкинки, уйғониш даврида яшаётган ўзбек ҳикоячилиги дунё бадий тафаккурининг энг илор тамойиллари хазинасини бойитишга ҳисса қўшмоқда».¹

Шу ўринда модернизм атамасига изоҳ бериб ўтмоқ жоиз. “Модернизм” (французча – moderne – энг янги, замонавий) атамасининг XX аср аввалида Ғарбий Европада пайдо бўла бошлаган футуризм, экспрессионизм, имажинизм, унанизм каби бадий оқим ва гуруҳларнинг юзага келиши билан болашади.² “Модернизм”ни айрим адабиётшунослар аниқ топиб ишлатилган атама эмас, дейишади. Уларнинг фикрича, “модернизм”нинг луғавий маъносидан келиб чиққанда, ҳар қандай давр ўзининг “энг янги”, “замонавий” бадий оқим ва гуруҳларини пайдо қилиши мумкин. Марксча адабиётшуносликда “модернизм” “декаданс” атамаси билан бир маънода қўлланиб келинган. Аслида эса “декаданс” (французча – dekadence – тушкунлик) ўтган XIX асрнинг 80-йилларида юзага келган: ўша йиллар Парижда “Декаданс”номли журнал чиқа бошлаган, “декадант” атамаси ҳам айни шу йиллари бўлиб ўтган адабий мунозараларда кенг қўлланилган. Бу атамаларнинг асосий фарқи шундаки, “декадант”лар ўзларидан олдин ўтган адабий оқимлар билан болиқ ҳолда юзага келган бўлса, “модерн”чилар ўтмиш билан алоқани узиб, янги замонга мос “модерн” санъатини яратишга киришишган. Шу боисдан ҳам “модерн”ни “энг янги”, “замонавий”дан кўра кенгроқ маънода, буткул янги, Ғайрианъанавий, олдингилардан фарқли ходиса сифатида талқин этишган ва адабий термин сифатида қўллашган.¹

“Модернизм” атамаси ҳозирги замон Ғарб санъатшунослигида бемалол қўлланиб келинади. Бу оқим Ғарб санъатининг юзага чиқишида, аслида бири бири билан алоқада бўлмаган, Европанинг турли мамлакатларида яшаган, ҳар

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1996. – 16 февр.

² Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 1996. – 2 февр.

¹ Шарафиддинов О. Модернизм жўн ходиса эмас // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2002. - 7 июнь.

хил миллатга мансуб ёзувчи, шоир, мусаввирлар томонидан турли вақтларда ташкил этилган, уюштирилган, ҳаракатга келтирилган оқимлар, тўғараклар, гуруҳларнинг интилишлари самарасидир. Масалан, кубизм Францияда, футуризм Италияда, дадаизм Швейцарияда пайдо бўлган. Уларнинг барчасига хос етакчи жиҳатлардан бири Ҳайриреалистик ижод усулидир. Барчасини умумлаштирувчи ягона атама эса «модернизм». Бу атаманинг назарий, умумфалсафий асосларини А.Шопенгауэр, М.Штирнер, С.Керкогьер, Ф. Ницше, А.Бергсон каби файласуфларнинг ижодий мероси билан боғлашади.

Модернизм оқимига хос айрим тасвир ва талқин элементларининг ўзбек адабиётига кириб келишини шоир Баҳром Рўзимухаммад куйидагича изоҳлайди: “Модернизмни реализмга қарши қўйиб бўлмайди. Модернизмга реализм сувратидаги соц. реализм оқимигина қарши қўйилган. Эндиликда аста-секин адабиёт сиёсатдан ҳоли бўлмоқда. Чунончи, адабиётнинг ўз «сиёсати» мавжуд. Адабиёт инсон руҳий олами узра сиёсат юргизади – руҳ оламидаги жисмлар орасида интизом ўрнатади. қадим-қадимдан шундай бўлиб келган. Сўфийларнинг кўнгил парвариши таълимоти бежиз кун тартибига чиқмаган бир маҳаллар. Биз шу йўлдан юрмоқчимиз лозим. Бу йўл маънавиятимизни юксакликка олиб чиқади, бу йўл миллатимиз юрагини, шарқона кечинмаларини боболаримиз маънавиятига омукта этган ҳолда жаҳон илм аҳлига кўз-кўз қилади”¹.

Дарҳақиқат, шоир таъкидлаганидек, инсон руҳий ҳолатини тафтиш этувчи, унинг ўзлигини, “мен”ини кашф этишга қаратилган ва бугунги кунда модерн адабиёти деб номланаётган услубий йўналиш Шарқнинг улкан тафаккур қудрати билан яратилганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу ҳақда ёзувчи Назар Эшонқул фикр билдирар экан, халқимизнинг қадимий ижод намуналарини юқори баҳолаб: “Туркий халқлар асотир ва эпосининг таъсир кўлами шу даражада кенгки, биз ҳатто буни тасаввур ҳам қилолмаймиз. Агар биз ана шу меросни ўзлаштира оلسак, Ҳарб адабиёти нимадан

¹ Рўзимухаммад Б. Назарияга бефарқ қараяпмизми? // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 2001. – 7 дек.

«озуқланган»ини ҳам, чинакам маънодаги адабиёт ўзи нимадан иборат эканлигини ҳам тезда тушуниб етамиз»,² - дейди.

Дарвоқе, Назар Эшонқул асарларини ўқиб туриб ёзувчи ижодидаги бўртиқ жиҳатлар айнан халқ мифологияси асосида, унинг ўзагидан руҳ олиб яратилганлигига амин бўламиз. “Шамолни тутиб бўлмайди”даги Байна момодек матонатли инсонлар, “Хароба шаҳар сурати”даги паришон йигит, ўз таназзулини сезмаган сайловга номзоди кўйилган шоир, унга қарама-қарши тарзда ўз маълумиятини сеза туриб, бунга кўниккан профессор, “Хаёл тузоли”даги алдов ва мақсадсизлик устига қурилган бу дунёдан воз кечган Воқиф, инсон миясини таомига айлантирган “Тўзон”даги махлуқларга уруш очиб, ўзи ҳам унинг домига тушган ёзувчи йигит, “Лаззат ортида қолган юрак”даги каби йўқлик ва номаълумлик, пуч Юяларга берилган талабаларнинг ўй-хаёллари, орзу-армонлари, кечинмалари, ҳис-туйғулари акс этган бир қатор ҳикоялар дунёга келдики, улар Хуршид Дўстмуҳаммаднинг таъбири билан айтганда бугунги “уйғониш бадииятининг” нодир намуналари сирасига киради.

“Ҳар бир миллат ўз уйғониш даврини ўзига хос йўсинда бошдан кечирган”, - деб ёзади таниқли бадииятшунос файласуф А.Лосев ва уйғониш бадииятининг бош аломатларидан бири қадимги қадриятларга ташналикнинг кучайиши эканини таъкидлайди.¹ Инсоният тарихидаги энг кўхна қадриятлар табиат қонунларига уйғунлашиб кетиши билан фарқланади. Бу улкан ҳақиқат Назар Эшонқул яратган қиссалар ва ҳикояларда ўзига хос талқинини топди. Айниқса, ўзбек халқи табиатидаги энг қадимий ва энг табиий туйғу киндик қони тўкилган она заминга муҳаббат туйғуси ҳисобланади. Биламизки, Назар Эшонқулининг “Озод қушлар”, “Маймун етаклаган одам”, “Тобут”, “Хаёл тузоли” каби кўплаб асарларида айнан озод ватаннинг озод соҳиби образлари туркуми яратилган эди.

² Эшонқул Н. Ёшлар насри ўз йўлидан боради // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 2000. - 4 авг.

¹ Лосев А.Ф. Сочинение. Т.1. – М., 1968. – С. 70.

Ватан мавзусига муносабат ўзбек адабиёти учун янгилик ёки фавқуллодда ҳодиса эмас, лекин шуни айтиш керакки, биз назарда тутаётган бугунги давр ўзбек қиссачилигида она Ватанга садоқат туйғуси ақл-идрок билан англаган, таҳлилдан ўтказилган интеллектуал салоҳият даражасига кўтарилди. Ватан тушунчаси давр талабларидан келиб чиққан ҳолда қайта идрок этилди, бу тушунчани ҳар ким ўзича кашф этмай туриб кишини том маънодаги инсонлик мартабасига ҳам, ватанпарварлик салоҳиятига ҳам етиша олмаслиги аён бўлди. Санаб ўтилган Назар Эшонкул асарларига хос психологик таҳлилнинг, ўз-ўзини тафтиш этишнинг – муросасиз рухий коллизия кучлилигининг бош сабабларидан бири ҳам шунда деб ўйлаймиз.

Ўтмишни, Ватанни, жамиятда юз бераётган ўзгаришларни таҳлилий идрок этиш даражасига кўтарилиши учун сермушоҳада тафаккур зарур. Адиб асарларининг иккинчи кашфиёти ана шунда, яъни тафаккурли кишилар образини яратишга уринишда кўринади. Айни пайтда, инсон фожиасининг туб илдизи фикрсизликда экани, ўзлигини англамаган банд на дунёни, на давлатни англамоққа қодир экани теша тегмаган тимсоллар орқали тасвирланади. Шуни таъкидлаш лозимки, қаҳрамон шуурини таҳлил этишга киришган ижодкор замондош инсон ботинида ҳам ёзувчи “қадами” етмаган худудларнинг мавжудлигини кўра олгани ва уни забт этишга чолинганлиги билан эътиборлидир. Назар Эшонкул қиссаларида дунёни, инсонни қайта назардан ўтказар экан, шахс эҳтиёжлари ва манфаатларини биринчи ўринга кўяди. ҳар қандай қадрият шахс манфаати нуқтаи назаридан баҳоланади. Бундай ҳолларда инсоннинг, шахснинг энг нозик, энг бокира кечинмалари ҳам тарихий ҳодиса аҳамиятига тенг кўринади. Зеро, дунёни ва инсонни қайта таҳлил этишга киришган лирик қаҳрамон инсон шуури ва қалбидаги энг хусусий хилқатларга ҳам тап тортмай кириб бораверади. Бу энг эрка туйғу ва истакларни ошқора қилиш жоизми? Ёзувчи ҳам шоир каби ножоиз деб иккиланмайди, балки қандай туйғу мавжуд экан, ҳаммасини сездиришга ҳаракат қилади, яъни мавжуд кечинмаларни, изтиробларни бадиий мушоҳада ва мулоҳаза мавзусига айлантиради. Бундан ташқари шуни эътироф этиш

керакки, Назар Эшонкул қиссалари тили ўзига хослиги билан ажралиб туради: асар қаҳрамонларининг ижобий ёки салбий қаҳрамон эканлиги ёзувчи тилидан эътироф этилмайди. Аксинча, ёзувчи бу юмушни ўқувчининг ўзига қолдиради, уни мушоҳадага чорлайди. Умуман олганда, асарда кимлар улуғланаётгани, қораланаётгани кўпинча бевосита эмас бавосита ифодаланади. Мажозий, кўчма маъноли тасвирлар, таърифу тавсифларга тез-тез мурожаат этилиб, уларнинг устуворлиги таъминланади. Энг муҳими, тасвирлардаги мажозлар, кўчма маъноли бирикмалар қаҳрамонларнинг бетакрор рухий дунёсини ёритишга хизмат қилган.

Воқеа-ходисаларни, асар моҳиятини турли рамзлар, тимсоллар орқали очиб бериш ёзувчидан юксак маҳорат, истеъдод ва билим талаб қилади. Шу жиҳатдан Назар Эшонкул яратган ҳикоя ва қиссалар юксак чўққини забт этган, десак муболаҗа бўлмайди. Ёзувчининг ўзи бу жиҳатга тўхталар экан, шундай дейди: “Мифлар инсон тафаккурининг илк бадиий мевалари. Оламни рамзлар, тимсоллар орқали тасаввур қилиш бу ижоднинг бошланиши эди. Инсон табиати ташқи оламни рамзлар орқали қабул қилишга мослашган. Одам ҳиссиёти ҳар қандай ходисанинг ўзини эмас унинг рамзини қабул қилади. Мифлар яратилган даврда ҳиссий шуур-идрок биринчи ўринда эди ва уларнинг тили ҳам рамзлар тили бўлиб қолди. Бироқ инсоният тараққиёти ақлий идрокни биринчи ўринга олиб чиқди, шуурий ҳиссий идрок онг ости ҳисларига айланди. Фрейд ижодкорлик – айнан ақлий идрокдан эмас, дастлаб ҳиссий, шуурий идрокдан пайдо бўлади, шоирлик ҳиссий идрокнинг онг юзига қалқиб чиқишидир, деб тушунтиради. Шу маънода Фрейд ҳам Юнг, Хайдеган, Фромм ҳам инсон “мен”и мифлар яратилган даврдаги «мен»дан фарқ қилмайди, дейишади”¹.

Бугунги насрдаги янги жараёнлар, маънавий, шаклий-услубий изланишлар кўпроқ Назар Эшонкул яратаётган қиссалар ва ҳикояларда ўзига хос тарзда акс этмоқдаки, у ёзувчи таъкидлаганидек, ўтмиш аждодларимиз яратган қадимий адабиётдан куч олаётган бўлса, ажаб эмас.

¹ Эшонкул Н. Уйғониш тараддуди // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – 1992. – 18 сент

Адабиёт – сўз санъати. “Зеро, ундаги сўз бамисоли чўдир”. ҳақиқий санъат асари сўзнинг қудрати, унинг жозибаси билан дунёга келади. Сўз илоҳий, унга хиёнат қилиб бўлмайди. Ёзувчи Назар Эшонқул яратган қиссаларга воқеалар талқини важдан эмас, сўзнинг салмоғи нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, адибнинг барча асарларидаги сўзлар ўқувчига қаҳрамонларнинг турфа ҳолатини, яшаётган муҳитини, кечинмаларини мураккаб ўзгариш, тебранишлари билан тасаввур этишга имкон беришини таъкидлашга тўғри келади. қиссаларда “деди-деди” суҳбатлару воқеалар баёни йўқ. Аксинча, одамни ўйлашга ундайдиган, ҳар бир сўзнинг ортидан катта бир манзилу макон, тирик одам тақдири, улар яшаган, ижод қилишган ва ҳаётга, яшашга чорлашган. Назар Эшонқулнинг “Оғрик лаззати” ҳикояси ҳам яшашга чорлайди, азобларга мардонавор бардош беришга ундайди. Асарда тасвир этилган назоратчилар ҳам инсонларни ташкил этади. Зеро, бу дунёда инсонга азоб берувчи, унқийновчи мавжудот, ҳеч шубҳасиз инсоннинг ўзидир. Назоратчилар таъбир жоиз бўлса, амалдорларнинг, бюрократ хўжаларнинг тимсолидир. Оғрик ва азоблар эса дунёни англаш, унинг моҳиятига етиш тимсолидир.

Бугун инсон онги-шуури ўзгарди. Унинг дунёқараши, мушоҳадаси, ҳаёт тарзи ҳам янгиланди. Бу жараён адабиётда ҳам ўзига хос кўриниш олди. Бадиий тафаккурда юз бераётган ўзгаришлар ҳикоя тарзига мутлақо янги ислоҳлар киритди. Бадиий тасвир воситаларидан фойдаланиш имкони кўпайди. Натижада, батафсил тасвир, баён ҳажмининг ортиши кузатилди. ҳикоя сюжети ва тўқимасини воқеа-ҳодисалар эмас, балки бадиий тимсоллар, рамзлар, ташбеҳлар ташкил эта бошлади. Муайян оҳанг, ритмлар уйлунлиги воситаси билан кайфият уйлотувчи – мусиқа асарларига монанд асарлар яратила бошлангани ўзбек реалистик насри бинобарин, ўзбек қиссачилиги учун янги ҳодисадир. Бундай изланишлар ўзбек қиссачилиги бадиий тафаккурининг юзага келиши, шаклланишида айни жаҳон адабиёти илор намуналарининг таъсири беқиёслигидан дарак беради.

Демак, ўзбек қиссачилиги ўзига хос услублар орқали ривожланмоқда, бу ўзбек насрининг умумбашарий бадиий тафаккур симфониясига қўшила оладиган миллий ва умуминсоний оҳангларга эгаллигидан далолат беради. Айтиш мумкин, ўзбек ёзувчиларининг модерн адабиёти анъаналаридан фойдаланишлари орқали ўзбек миллий бадиий тафаккури имкониятлари ҳисобига жаҳон адабиёти ҳам бойиб бораётганлигини кўрсатади. Аниқроғи, Шарқ ва Ғарбнинг уйлун жиҳатлари адабиётда ҳам эстетик уйлунлик кашф этилишига асос бўлди. Миллий қадриятлар билан умуминсоний қадриятлар уйлунлигидан юзага келган ўзбек қиссаларига хос эпик тафаккур тарзи эса янги ҳаётий қаҳрамонларнинг бадиий кашф этилишига таъсир кўрсатди. Айтиш мумкин, шу хусусият қиссачиликка хос етакчи тараққиёт тенденциясига айланди.

Бадиият эҳтиросли фикрдан тузилади, ижодкор эса ўз тасаввуридаги гўзалликни бадиий кашф этади – яратди.

Аммо, фожиадан гўзаллик яратиш мумкинми? Фожиавийликка бурканган ҳаёт ҳодисаларидан гўзаллик аломатларини излаш мантиқсизлик эмасми? Бу саволларга ёзувчи Назар Эшонқулнинг “Тун панжаралари”¹ номли қиссасидан жавоб топиш мумкин. “Она-бола беўхшов қилиб ёзилган «Ф» ҳарфига қуйиб қўйгандай ўхшайди, гуё «Ф» ҳарфига улардан андоза олишгандай. Улар менга ўхшаб бировга фойдаси тегмаётгани ва умуман тегмаслиги ҳақида эзилиб ўйлаб ўтирмайдилар, лекин чироқни белгиланган вақтдан ортиқчароқ ёқиб юборсанг, бошингда туриб олиб, қарладай қайиллашни жуда яхши билишади. Уйда ифлос, бесаришта бир ҳолат ҳукм суради, менинг улар билан ҳатто қўшилиб чой ичгим ҳам келмайди; нодонлик ва ялқовлик ўтириб олган юзларига қараб, тоқат қилиб туролмайман. Шу сабабли улар мени ёмон кўришади – умуман улар тушлиқдан бошқа яна нимани яхши кўришаркан?”. “Мен бу аёлнинг эшикни ёпмай ҳам оғирлигидан майишиб кетган сим тўшакда хур-хур ухлаб ётганини

¹ Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. - 6-сон. – Б. 16-19.

кўрсам ҳамиша кўз олдимга ботқоқда ҳузур қилиб ётган семиз чўчка келади”¹.

Ғақат ейиш-ичиш ҳирсига тобе одамларнинг лоқайд, фикрсиз, хиссиз ҳаётини ёзувчи ботқоқликка ўхшатади. Ботқоқлик – бу мақсадсизлик, эзгу хиссизлик, идроксизлик, фаҳмсизлик, бефарқлик... ўша ботқоқлик ўз устидаги умидсиз одамларни ўз қомига тортиши аниқ. Нима учун одамлар қоронҒуликдан ёки қоронҒу тундан қўрқишади? қоронҒу тун ҳам инсон умрининг бир қисми-ку? Аслида ҳаётимиз қоронҒу, қўрқинчли, жирканч Ёафлат тунига айланишидан қўрқиш керак! Ёзувчи бизга ана шу тунни тасаввур қилдиради, унинг бутун даҳшатини ҳис қиламиз: «Атрофимизга Ёафлат тун чўккан. Ичимиздан чиқаётган ҳид эса Ёафлат мосликларининг ҳидидир. ҳафсаласизлик ва қўрқоқлик – булар Ёафлат тунининг ҳибсхоналари. Биз эса маҳбусмиз. Ҳаёлимиз – ҳибсхонамиз. Бу ҳибсхоналарнинг туйнуқларига умидсизлик панжаралари ўрнатилган. Ҳудди адашган кўршапалакдек биз бу ҳибсхона деворлари аро сору-сор учиб юрамиз, эҳтимол, шунинг учун ҳам бу арзиҳолни «тун панжаралари» деб атагандирман? Бу панжаралар метиндай мустаҳкам, миямизга тун пичоқлари қадалиб турибди....

Мен исмсиз одамман, кимки бу тунда яшаётган бўлса, у исмсиз. Исми бор одамнинг қандай бўлишидан қатъий назар, ўтмиши ва келажаги бўлади, недандир умиди бўлади. Исмли одам исми номидан жангга қиради. Ҳўш, мен кимнинг номидан гапирай? Кимнинг номидан?! Исшим йўқ менинг! Пайти келиб, менга кимнидир уйЎтиш бахти муяссар бўлса, мен ундан аввало “исминг нима?” - деб сўраган бўлардим. Исмсиз одам эса уйЎнмайди»².

ҳамма бало шундаки, лоқайдлик, фикрсизлик уч-тўрт одамнинггина фожиаси эмас, балки бу иллат ўша уч-тўртлардан юзага келувчи юзлаб, минглаб одамларни мудроқлик қаърига тортувчи мудҳиш кўланка. Агар

¹ Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. - 6-сон. –Б. 17.

² Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. - 6-сон. – 17-бет.

инсон жисмида завқ, умид, тилак сингари ёрулик аломатлари яшаса, шунинг ўзи тириклик белгиси. Ёрулик сўнган жисм ҳалокатга маҳкум.

Ёзувчи туннинг белги – аломатларига рамзийлик воситасида ана шу каби фалсафий-ҳаётий, мушоҳадаталаб маъноларни жойлаган. Тасаввуримиздаги тун ўзига хос белги сифатлари орқали кўз ўнгимизда намоён бўлади, аммо ёзувчи бизнинг тасаввуримизга ҳис қилинмаган, хали англалмаган бадиий умумлашмаларни сиДиришга эришади. Аниқроқи, тасаввуримиз миқёсларининг кенгайишига таъсир кўрсатади, туннинг янги маъноларини, белги-хусусиятларини кашф этади! Туннинг муаззамлигини, бепоён, қудратли, сеҳрли, маънос ёки жозибали эканини ҳар ким ўзига хос тарзда идрок этади, ҳис қилади. қисса қаҳрамонлари: “Тун - менинг умрим”, - дейди. Зеро, умримизнинг тунлари чексиз – чегарасиз эмас, уларнинг “темир панжаралар”и бор. Ёзувчи “фикр ўйини” воситасида (тун панжаралари – оддий тасаввур; “юрагим зим-зиё чоҳга ўхшайди, мен айтиб берганларим эса бу чошгоҳнинг панжаралари” - кўчим ҳосил қилиш орқали тасаввурга янги маъноларни жойлаш; “ҳаётни кашф қилганинг сайин ўзингга ўзинг панжара қуриб борасан” - ҳаёт ҳақиқатини метафора усулида кашф этиш, тасаввурнинг олий нуқтаси!) ана шуни ҳис қилиб, бу ҳақиқатнинг моҳиятини англашимиз учун ўз тасаввурларини рамзий бўёқларга, шайтон, тун, Сулаймон, кампир ва унинг қизи сингари рамзий образларга кўчириб ифода этмоқда. Шуни идрок этамизки, тасаввуримиз тулпори метин панжаралардан хатлаб ўтиб, бизни юксакликка, ҳаёлотнинг тубсиз осмонига элта олади. ўша юксакликдан қарасанг, “...сендан токи уфққача қип-қизил водий ястаниб ётибди. Водийда худди ўтиб бўлмас чўққи каби савол аломатлари қад кериб турибди, улардан ҳар бирининг тагида биттадан одам бош қўйганча ўлиб ётибди – гўё бутун умрларнинг хулосаси шудек, гўё бу ўзлари босиб ўтган йўлнинг рамзидек. ўнгда ҳам, чапда ҳам шу манзара – савол харсанглари ва уларга бош қўйиб ётган жасадлар билан тўлган қип-қизил водий. Ёрбдан ҳам, жанубдан ҳам, шарқдан ҳам, шимолдан ҳам одамлар бу ажр водийсига қараб бошларини қуйи солганча секин кириб келяпти. Уларнинг бўйинларига

осилган савол кўнИроқлари чор-атрофга мотам бонгидек мудҳиш садо таратиб турибди. Бу нима? Шуми дунё?! Нега у бунчалик тушуниксиз ва аянчли?!”¹.

Асардан келтирилган ушбу парча орқали ҳаёт ҳақиқатини тасаввуримизга сиЎдира бошлаймиз: инсон ҳаёти давомида хилма-хил саволларга жавоб излайди. Юрт равнақи, халқ фаровонлиги йўлида улкан орзу-мақсадлар учун курашиб яшаган инсонлар ҳаётини ёзувчи “қип-қизил водийда савол харсангларига бош қўйиб ётганлар” тимсолига жойлаган. ҳар икки дунёда улар энг мушкул саволларга жавоб бериш масъулиятини олган буюк инсонлардир. Аммо инсоният рўбару келган саволларнинг охири йўқ, канчадан-канча умрлар уларга жавоб излаб ўтган, ҳатто охиратда ҳам ечилмаган муаммолар савол аломатига айланиб, одамлар бўйнига илинган. Манзарага эътибор қилинг: “ҳар тарафдан одамлар ажр водийсига қараб бошларини қуйи солиб кириб келаяпти. Уларнинг бўйинларига осилган савол кўнИроқлари чор-атрофга мотам бонгидек мудҳиш садо таратиб турибди. Шахсан мен ўз тасаввуримга шуларни сиЎдира олдим: ечилмаган муаммолар ёки ҳаёти давомида ҳеч бир эзгу иш қилмаган, лоақал биргина саволга жонини койитиб, озгина эзилиб жавоб топишга эришмаган одамлар бўйнидаги қарз – савол кўнИроқчалари мотам бонгидек атрофга садо таратиб турибди., яъни «машҳарда улар яратган қаршисида, унинг ҳақ саволларига қай тарзда жавоб беришларини билмай бўйинлари эгик, уларнинг аросатда ўтган маънисиз ҳаётлари ҳақида бўйинларидаги кўнИроқчалар сўзламоқда...”

Ёзувчи шу тариқа рамз тимсол; (савол харсанглари, савол кўнИроқчалари), ранг-рамз; (қора тун панжаралари, қип-қизил водий)дан фойдаланиб тасаввуримиз миқёсларини кенгайтиришга эришган, ҳис қилиб тасаввур этганларимиздан эса янги маънолар, кўламли бадий умумлашмалар кашф этишга эришган. Бинобарин, ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, “тасаввур – идрок, заковат ҳидидир. Бу ҳид ҳамманинг ҳам

¹ Эшонқул Н. Тун панжаралари // Ёш куч. – 2004. - 6-сон. – 18-бет.

димолида уф уравермайди”. Биз эса бу ис чинакам истеъдод хароратидан таралгувчи хид десак, муболаа бўлмайди.

Чинакам истеъдод эгаси фожиавийликни тасвирлар экан, унинг акси – эзгуликни, гўзаллик тантанасини улулашга эришади.

Ёзувчининг ўзига хос тасаввурлар дунёсига сингиб кетган гўзаллик аломатларини “Озод кушлар”¹ номли ҳикоясидаги «Сен» ва «У» орқали янада ёрқинроқ ҳис қилиш мумкин. ҳикоя қуйидаги тарзда бошланади: “XX аср мўъжизалар асри эканлигига сен ҳам ишонардинг. Сен ҳам бу асрдан мўъжиза кутиб яшардинг... Сен мўъжизасиз ҳам бахтли эдинг. Ер юзидаги миллионларча одамлардек осойишта ҳаёт кечирардинг. ҳар ҳафтанинг сўнггида ўртоқларинг билан чойхоналарга, истироҳат болалирига борардинг. У ердан кайфиятинг кўтарилиб, баҳри дилинг очилиб кайтардинг. Бирок негадир ўз ҳаётингни ўзгартирадиган, шавқу завқ олиб келадиган мўъжиза кутиб яшардинг”².

Ҳа, қандайдир Ҳайриоддий мўъжиза юз бериб, барча орзу-истаклари бир зумда амалга ошиб қолишини истайдиган одамлардан кўра мўъжизани ўз кўлларим, ўз кураш – интилишларим, заҳматли меҳнатим, азоб-укубатларим билан яратаман, дегувчилар озлиги айни ҳақиқат. ҳаётини ўша саробга тўла ширин орзу-умид билан ўтказувчилар эса сон-мингта. Фақат бу сароб ҳаёллар пардасини ҳаётимизда рўй бергувчи жиддий ҳодисаларгина тўзатиши мумкин. ҳикоя қаҳрамони ҳам ўзига тегишли мўъжазгина уйидан айрилгач, ўша кичик кулба унинг ватани бўлганлигини англаб етади, ўша ўзиники бўлган ватан қадрини ҳис қилади, ёлғизлик, ватансизлик олиқларини кечиради.

“Сен бу ватансиз кушларга қараб нималарни ўйлаган эдинг? Балким сен уларнинг бежирим ва кескир қанотларига қараб озод кушлар ҳақида ўйлагандирсан? Балки уларга боқиб Ватан ҳақида ўйлагандирсан? Балки туйлуларингни қаптарларга айлантириб, узоқ-узоқларга учуриб юбормоқчи

¹ Эшонкул Н. Озод кушлар // Ёш куч. – 2004. - 6-7-сонлар. – Б. 17-20.

² Эшонкул Н. Озод кушлар // Ёш куч. – 2004. - 6-7-сонлар. - 17-бет.

бўлгандирсан? Балки сен ҳеч қушларга қараб, уйсиз фақат ўзинг эмаслигингни, оламда миллионлаб уйсиз ва ватансизлар борлигини ўйлаб, ўзингни овунтиргандирсан?”¹.

Афсуски, биз хаёлимизни жамлаб, ҳаётимиздан майда, ўткинчи, маънисиз жиҳатларни юлиб ташлаш учун имкон берилган лаҳзаларда ҳам ўзимизни алдаб, юпатиш учун баҳона излаймиз. «Бу кўргуликни кечираётган фақат мен-ми?», - қабалида ўзимизни тинчлантирамиз. ҳолбуки, ҳеч бўлмаганда хом хаёлларимиз алдамчи рўё эканини тан олсаккина, юз берган ҳодиса сабабларини излаб, одил хулоса чиқариш имконига эга бўлар эдик. ўзлигимизни майда, маънисиз эҳтиёжлар, хирсу ҳаваслардан озод қилсаккина, озод қушлар каби юксакларга парвоз қилишимиз мумкин. Акс ҳолда, ҳаётимиз шу таҳлит осуда, мақсадсиз туш каби на ибтидо на интиҳо билмай ўтади, кетади!

Ёзувчи Назар Эшонқулнинг биз таҳлил қилган ҳар икки асарида ҳам муайян бир фикр илгари сурилмайди, балки ҳодиса, ҳолат тасаввур қилдирилади, аниқроқи, манзара бизнинг тасаввуримизга жойланади, фикрлашга эса йўналиш берилади. Мазкур асарлардаги тасвирлар сермаъно, сероҳанглиги билан диққатни тортади. ҳар бир ўқувчи китобхон ўз тасаввур ва идроки сиёимига монанд хулосага келади. Энг муҳими, ёзувчи қўллаган тасвирлар, таъриф тавсифлардаги мажозлардан қаҳрамонларнинг сирли, жозибали, мураккаб ва бетакрор руҳий дунёсини ёритишда фойдаланган, натижада, салмоқли натижаларга эришган. Шу жиҳати билан ёзувчи Назар Эшонқул яратган асарлар Мустақиллик даври ўзбек қиссачилигининг айрим хусусиятларини намоён этади.

Ёзувчи Шодиқул Ҳамронинг “Қора кун”, “Қақнус қанотидаги умр” қиссаларини ҳам мустақиллик даври ўзбек насрида яратилган яхши асарлар сирасига киритиш мумкин. Мазкур қиссалар ҳам ўзбек адабиётига саксонинчи йилларнинг иккинчи ярмидан кириб кела бошлаган рамзий-тахайюлий тасвир услубига мансуб. Бугунги кунда Шодиқул ҳамро ҳам

¹ Эшонқул Н. Ўша асар. – 18-бет.

Назар Эшонкул, Олим Отахон, Хуршид Дўстмухаммад каби бир қатор ёзувчиларимиз сафида туриб ушбу оқимнинг талаб ва мезонларидан келиб чиққан ҳолда асарлар битмоқда. Шодикул ҳамронинг “Қора кун” қиссасида кўпроқ бугунги Лотин Америкаси адабиёти анъаналарининг таъсири сезилиб туради. ҳатто, асарнинг баъзи ўринлари Нобель мукофоти совриндори Г.Г.Маркеснинг “ЁлИзликнинг юз йили” асарини эслатади.

Шодикул Ҳамронинг бу қиссасидаги воқеалар тасвири реалликдан йироқ. Асар сюжети тахайюлий воқеалар устига қурилган. Асарнинг Юяси ҳам ганж каби яширин. Бу қиссада ҳам кўп маънолилик нуқтаси кучли. Шунинг назарда тутган ҳолда, унинг қуйидаги таҳлили ҳам нисбийдир. Зеро, полифоник асардан нимадир олиш, уни тушуниш ўқувчининг қувваи ҳофизасига болиқ.

Қиссада воқеалар тизимининг уч силсиласи мавжуд. Биринчиси, бир йил аввалги қаҳратон ва очарчилик. Иккинчиси, тобутнинг йўқолиши билан болиқ воқеалар. Учинчиси, жинни қизнинг ҳаёти. ҳар учала чизик бир-бирини ёритади, тўлдиради. Улар алоҳида-алоҳида ҳолда ўз маъносига эга бўлгандек, умумлашган ҳолда ҳам ўзгача бир маъно касб этади.

Асосий сюжет чизили тобутнинг йўқолиши билан болиқ воқеалар тизимидан ташкил топган. Чекка тои қишлоқларининг бирида тобут йўқолади. Бу қишлоқ дунёдан узилиб қолгандек чеккада ва дунёдан деярли беҳабар эди. қишлоқда ҳеч қандай йайриоддий ҳодисалар бўлмаган ҳисоб. Фақат, анча олдин ўз-ўзидан ўт чиқиб тегирмон ёниб кетган ва яна ўша йўқолган тобут турган масжиднинг етти устунидан бири ўз-ўзидан кулаб тушган. Энди эса тобут йўқолди. Тобутнинг йўқолиши бутун қишлоқни саросимага солиб қўйди. ҳамма тобутни кимдир ўйирлаб кетган деб ўйлайди. Бироқ: “Шу кун қишлоқ ҳар доимгидек тинч ва осуда эди. Одатдан ташқари, кўнгилга шубҳа ва Гулгула соладиган бирон воқеа содир бўлмаган, четдан

хам қандайдир нотаниш кишилар келиб кетганига ҳеч кимнинг кўзи тушмаган эди”¹ .

Хўш, ёзувчи бу воқеаларни келтириш билан нима демокчи? Келинг, бу саволга жавоб бериш учун рамзларнинг тагида қандай маънолар яширин эканлигини билиб олишга ҳаракат қиламиз. Тегирмон – бу ун чиқарадиган, яъни нафс эҳтиёжларини қондирадиган восита, унинг ёниб кетиши нимани ифодалайди? Шу ўринда халқимизнинг “нафсингга ўт тушгур” ва “нафсингга ўт кетганми?” каби ибораларини эслаш лозим. Нафсга ўт кетиши, нафснинг ҳақалак отиши – нафсни жиловлай олмаслик демакдир. Юқоридаги халқ ибораларидан айнан шу маъно англашинилади. Демак-ки, қишлоқнинг одамлари “нафсига ўт кетган”. Иккинчи рамз бевосита бу рамзни тўлдиради, яъни масжид Оллоҳнинг уйи, кўнгил ҳам Оллоҳнинг уйи. Масжид устунининг йиқилиши кўнгилдаги имоннинг қулаши. Зеро, кўнгил иморатининг устуниси – иймон ва эътиқоддир. Юқоридаги иккала рамз ечими топилганидан сўнг учинчи рамз ўз-ўзидан ечилади. Нафсга хирс қўйиш имоннинг суғлашишига олиб келади, оқибатда, охират куйиб кул бўлади. Тобут бу охират тимсолидир.

Ғиссадаги кейинги воқеалар тизими гўёки, бу ҳақиқатларни изоҳлайди. Тобут йўқолишидан олдинги йил қишда жуда қаттиқ қаҳратон бўлиб, очарчилик ҳукм сурган эди. Одамлар очликдан ҳаром ва ҳалолнинг фарқига бормай қўйишади. Сартарошнинг ўлган эшаги билан боʻлиқ ходисалар бу фикрни тўлдиради. қолаверса, икки ўсмир ва уларнинг ўлими, дафн этилиши ҳам қишлоқ одамларининг аҳвол-руҳиятидан дарак берар эди. Нафсга хирс қўйишнинг яна бир мисоли сомсачи тимсолида берилган. қаҳратон қишдаги очарчиликда одамлар мажбуран ўлакка ейишган бўлса, сомсачи нафс учун бойлик орттириш мақсадида кишиларга ўлаксадан сомса пишириб беради. Одамлар эса ўлаканинг гўштини мақтаб-мақтаб ейишади.

¹ Ҳамро Ш. Қора кун // Ёшлик. – 1995. - 5-сон.

Ҳиссада нафснинг ҳақалак отиб, имоннинг сустлашуви, жинни қиз ва унинг тоғаси ўртасидаги муносабат тасвири орқали ёритилган. Ўзбекларда, умуман, мусулмончиликда қиз бола фақатгина тоғага маҳрам ҳисобланади. қиз бола туғишган акасига ва ҳатто отасига ҳам номаҳрамдир. Шунинг учун халқимиз: «Бир тоға–етти отадан улуғ», - дейишади. қиссада тоға ўзининг жиянини зўрлайди. қишлоқ ҳаёти кундан-кун Ҳайриинсоний ҳаракатлар билан тўлиб боради. Жувозчи ёғ сотишда қаллоблик қилади, тобуткаш тобут ясашни обрў деб билади. Болаларнинг ҳаракатлари эса ҳаммасидан ўтиб тушади. Улар Оқтепа деб номланган тепаликка чиқиб ҳамма қушларнинг тухумларини йиғиб олишади. Сўнгра қушларни ўз тухумлари билан уришади. Оқибатда қушлар бу қишлоқни тарк этадилар.

Ҳишлоқдагилар янгитдан тобут ясашади. Бироқ бу тобут ўлик солингач, парча-парча бўлиб кетади. Уни ким парчалаганлиги эса сирлигича қолаверади. Бу воқеаларни қишлоқдаги фолбин хотин сезган эди. У ҳаммасини аввалдан айтиб беради. Офат сомсапазнинг тўйидан сўнг бошланади. Сомсапазнинг тўйи омманинг покликдан юз ўгириши эди. Бироқ, Шодикул Ҳамро қиссанинг ана шу нуқтасини, назаримизда, кўнгилдагидек ярата олмаган. Гўрковни босиб қолган тупроқнинг китобга айланиши ва бу китобда қишлоқнинг бутун тарихи ва келажаги аён бўлиши «Ёлғизликнинг юз йили» да қўлланган услуб. У асарда ҳам Маконда шаҳри ва Буэндиалар авлоди тарихи шу таҳлид маълум қилинади. қолаверса, Шодикул Ҳамро «Ҳора кун»нинг илк сатрлариданоқ ўқувчини фикрлатади, аммо айна кульминацион нуқтада фикрнинг жадаллашуви йўқолган. қиссадаги жинни қиз билан боғлиқ воқеалар таъсирчан ёритилган. Шодикул Ҳамро жинни қиз орқали қишлоқнинг фожиасини кўрсатиб берган. қишлоқда ёлғиз жинни қизгина эътиқоди ва руҳиятини пок сақлай олган. У бунга соф инсоний муҳаббат орқали эришган. Жинни қиз чексиз меҳр ва муҳаббат билан яшарди. қишлоқнинг болалари одам суякларини хор қилишганда, одамзоднинг бош чаноғини ёқишганда, жинни қиз ўз сигирининг тўлқоз азобларига қараб изтиробга тушади, ҳаттоки ўзининг номусини поймол

қилган кишига муҳаббат қўяди. ҳамма қишлоқни ташлаб кетганда ҳам жинни киз қишлоқда қолади. Чунки офатга қишлоқнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ эди. ҳамма бало одамларнинг ўзида, уларнинг қалбларида яширинган тубанликда эди.

Ҳисса охирида ҳамма қишлоқни тарк этади. Биринчи бўлиб мулла, мурдашўй ва фолбин кетади. Бунда ҳам ўзига хос маъно яширинган бўлиб, мулла – эътиқод ва имон, мурдашўй – поклик, фолбин – ақл тимсолидир. Улар қишлоқни тунда тарк этишади. қисса ниҳоясидаги оқсоқол ва хотинининг ҳолати ҳам таъсирчан манзараларда тасвирланган. қишлоқни ҳаммадан кейин оқсоқол тарк этади. Оқсоқол қишлоқдаги энг яхши кишилардан бири. Тобутнинг йўқолиши бежиз эмаслиги, бунда қандайдир илоҳий бир ҳислат борлигини биринчи бўлиб оқсоқол тахмин қилади. қолаверса, тобутнинг йўқолганини ҳам биринчи бўлиб у сезади. “Аммо оқсоқол бу гал унга (хотинига) лом-мим деб жавоб бермади, зеро, унинг ўзи ҳам қаёқни қора тортиб боришини билмасди. У чуқур хўрсиниб қўйди-да, бошини ҳам қилиб кунчиқар томонга қараб имиллаб йўлга тушди. Хотини ҳам чор-ночор унинг изидан юрди”.¹ Шодиқул Ҳамронинг “Ғора кун” қиссаси қатор фазилятлари билан китобхонлар эътиборига тушди, айтиш мумкин чунки асарнинг камчиликлари ҳақида ҳам фикрлар билдирилди. Масалан, қиссада сюжет қурилиши айтарлича муваффақиятли чиқмаган. Аниқроқи, қаҳратон қишдаги очарчилик воқеаси асосий воқеа билан етарлича боғланмаган. Натижада бу қусур асарнинг равон ўқилишига ҳалақит беради. қолаверса, қисса бу ўринда ҳам «Ёлғизликнинг юз йили»ни ёдга солади. Шунингдек, асарнинг баъзи ўринларида рамзлар етарлича бадиий сайқал топмаган.

Бугуннинг қиссалари ранг-баранг услубий изланишлар натижасида эпик кўлам миқёсларини кенгайтириб, ўзбек насри тараққиётини таъминламоқда. Мустақиллик даврида яратилган қиссалар ижтимоий воқеликни тасдиқлаш ёки инкор қилиш эмас, уни бор зиддиятлари билан

¹ Ҳамро Ш. Қора кун. Қисса // Ёшлик. – 1995. - 5-сон.

хаққоний тасвирлаш тенденцияси ўзбек насрида барқарор ижодий тамойилга айланганлигини кўрсатмоқда.

ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА ШАХС ФОЖИАСИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

Ўзбек романнавислари замондошимиз образини яратиш орқали ўз ҳатти-харакатларини, фаолиятини ҳатто ҳис-туйғуларини ҳам ақл-идроки ила мулоҳаза қилиб, ўз-ўзини тафтиш этувчи – аналитик образлар воситасида бугуннинг дарду изтироблари моҳиятини очишга ҳаракат қилаётирлар.

Инсон кўнглини англашнинг янги шакл ва воситаларидан фойдаланишга интилишни биз истасадодли ижодкорлардан бири – Улуўбек Ҳамдамнинг «ЁлИзлиқ» номли қисса ва ҳикоялар тўплами (1998), «Тангрига элтувчи исён» шеърый тўплами, «Мувозанат» ва «Исён ва Итоат» романлари мисолида ҳам кузатамиз. Ёзувчининг ҳар бир асари қатидаги моҳият унинг сарлавҳасиданоқ анланади. Инсон ҳамиша ўз эҳтиёжларини қондириш учун интилади. Бутун ҳаёти шу эҳтиёжларга «қул» қилингандай. Муносабатларига зид ҳолатлар юзага келганда у яратгандан ҳам, ҳаётдан, умридан ҳам нолийди. Ўз истаклари қамрови тору кенг бўлишидан қатъи назар, истак ва эҳтиёжлар нуқтаи назаридан шукур қилиш ўрнига ҳамиша норозилик устунлик қилади. Камдан кам одамларгина ҳаётнинг асл маъносини, инсонликнинг маъноси имон, эътиқод орқали ўзлиқни англаш ва ўзлигини топиш эканини тушунадилар. «Исён ва Итоат» романида ёзувчи айни шу жараён, яъни ҳар бир инсоннинг ўз ҳаёти давомида ўзлигини ва яратувчиси бўлмиш Оллоҳни англаш жараёнида содир бўлиши мумкин бўлган Исён ва бу исённинг интиҳоси Итоатнинг мазмун-моҳиятини ёритишга ҳаракат

қилган. Бу асарга адабий жамоатчилик ўз муносабатини билдирди. Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетасининг 2005 йил 20 майдаги сониди мустақиллик даври ўзбек насри таҳлил қилиниб, давра суҳбати иштирокчилари «...бугунги насрий асарларнинг қаҳрамонлари фақат фаолият одамигина эмас, балки ўй ва мушоҳада кишиси сифатида ҳам тасвирланадиган бўлди. Одамнинг асл моҳиятини фаолиятидагина эмас, балки тин олиб турган ёки ўйлаётганда ҳам намоён этиши мумкинлиги бадиий тасвир тажрибасига кириб кела бошлади. Шунинг учун ҳам Улуғбек Ҳамдамнинг «Исён ва Итоат» романидаги «... Ҳачонки унинг бағрида гуриллаб ёнган исён гулхани ўчган, Юфиллик ҳам уни қийнамай қўйди...қайтага, исён ўрнида тутилган ўша кайфият - ўша итоат... руҳида қандайдир маърифат бор эди. Маърифатки, Юфилликни, унинг оламини ювиб юборишга қодир... Энди унинг кўзларида, бағрида, бутун борлигида итоат нури ҳоким, итоатки, мислсиз исёндан сўнггина «тўқиладиган, итоатки, исёндан минг кара, миллион кара юксакроққа элтадиган!» «тарзидаги фалсафий мушоҳадалар ўқувчига ўринсиз донолик бўлиб туюлмади, балки ўз моҳиятини англамоқчи, ўзини топмоқчи бўлган инсоннинг руҳий тўлғонишлари тарзида таъсир қилади» - каби асосли фикрларни илгари сурдиларки, бу қарашга биз ҳам қўшиламыз.

Дарҳақиқат, романда инсоният пайдо бўлгандан бери унинг қалбида яшаб келаётган Исён ва Итоат, имону эътиқод масалалари таҳлил ва тадқиқ қилинган. Биламизки, Шайтон Аллоҳга итоат этмагани учун фаришталар сафидан чиқарилиб, жаннатдан қувилган. Аллоҳнинг ҳабиби инсон-чи? Инсон яратган парвардигорининг оғир ва машаққатли синовларига бардош беролмай, унинг амрига қарши борди, натижада унга Исён қилди. Ҳолбуки, инсон Исёндан Итоатга етиб боргунча беҳисоб йўл босиб, хилма-хил синовлардан ўтиши даркор. Итоат майдонига етиб боргандагина инсон барча азоблардан фориқ бўлиб, инсонлик қисматининг моҳиятини англайди ва Итоатга томон юз тутди. Бу жараён асардаги Акбар қисматида ҳам, устози табиб тақдирида ҳам такрорланади. Ёзувчи хилма-хил тақдирли

қахрамонлар ҳаётдан сўзлаб, одамларнинг тақдири, дунёқараши бетакрор, бармоқ излари каби фарқли бўлгани билан уларнинг Исёндан Итоатга томон бориш йўллари бир хил эканини таъкидлайди. Ана шу ҳақиқатни гўё ҳаётнинг маъниси, инсонликнинг маъниси нимада? – деган саволни ўз-ўзига бериб яшайдиган, қалбида адолатсизликлар, ноҳақлигу зўравонликларга қарши исён туйғусини туя олган одамгина тушунади. Шундай одамгина одамликнинг, унга берилган ҳаётнинг ва синовларнинг, яна кўп нарсанинг асл моҳиятини англаб етади. Романдаги табиб образи ана шундай инсонларнинг бири бўлса, Нурмат фақат ўз манфаати учунгина яшовчи кишилар тимсоли. Айни чоғда шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ёзувчи бу образни бадиийлик ва ҳаётийлик мезонлари асосида маромига етказиб тасвирлай олмаган. Асарнинг Юясини муаллиф публицистик услубда ёритишга берилган. Турсунбой тақдири билан боғлиқ фожиа ҳам асарнинг Юявий-эстетик тасвир қамровига, эпик тафаккурига сингишиб кетмаган.

Ёзувчи Луқмон Бўрихоннинг «Жазирамадаги одамлар» романи ҳам бадиий тилининг жозибадорлиги билан китобхон диққатини тортади. Романда ёзувчи кичик ҳаётий ҳодисани тасвирлаш орқали катта ижтимоий маънавий муаммони бадиий тадқиқ қилган. Бу борада ёзувчи ўзига хос йўлдан борган: асар воқеалари қахрамон тилидан ҳикоя қилинади, ҳодисалар Самад назаридан ўтказилиб, таҳлил қилинади, ҳукм чиқариш эса китобхонга ҳавола қилинади.

Асар воқеалари тугундан – Ашурнинг қамокдан чиққанлиги ҳақидаги хабар билан бошланади.

Асарга қамраб олинган воқеалар табиийликни бўлиб бўлмасликни, табиатнинг табиий мувозанатини бузиш оғир фожиага олиб келишни тасвирлашга йўналтирилган. Чўлни ўринсиз ўзлаштиришнинг аянчли оқибатлари инсонлар ҳаётига ҳам чанг солганлигини асар қахрамонларидан Лолахон тақдири мисолида ҳам кузатиш мумкин. Жазирама чўлга Лола гули ёт бўлгани каби, чўл-қувурлар ичида «Фахрий депутат» Лолахоннинг умри, аёллик назокати-ю латофати ҳам чўлдаги қумга тушган сув томчиси каби

изсиз, кадр топмай йўқолади. Йигирма уч ёшли бева Лолахоннинг умри хилма-хил мажлисларда ўтади, мавқеи ва амали туфайли у ҳамиша жиддий қиёфада бўлишга, табиий ҳис-туйғуларини жиловлаб, омма кўз олдида «фахрий депутат» қиёфасига мос кўринишда юришга мажбур. «Жонли кўйирчоқ»қа айланиб қолган бу бахтсиз аёл ўз тақдирига кўникиб яшолмайди, табиий равишда бахтга, висолга, инсоний туйғуларга интилади. Улаш агрономнинг ўзига аталган шеърини эшитганда «бир сесканиб» кетади. Унга мажбурлаб ёпиштирилаётган шон-шуҳратнинг оқибати фожиа эканлигини депутат – кампирни кўрганда англаб, даҳшатга тушади. Бир умр бевалик юкини кўтаришга бардоши етмаган Лолахон Самад билан туйғудош бўлишни истайди, аммо яширин хирснинг қурбонига айланади. Бу ўринда ёзувчи ижтимоий-маънавий иллатга эътиборни тортади. Шахс фожиасининг юзага келишига оламоннинг таъсири: миш-мишлар, фиску фасодлар, инсонни таҳқирловчи «айбномалар» айна оламон қўлидаги мудҳиш қурол эканини аёвсиз фош этади. Лолахоннинг аянчли қисмати ёллонларга, сохталикларга тўла ҳаётнинг фожиали хотимасидир.

Хўш, асар чўлқуварлар ҳаётини тасвирлаш орқали табиатнинг табиий мувозанатини бузиш оғир экологик фожиаларга олиб келишини тасвирлашга йўналтирилган бўлса, Лолахоннинг тақдири билан боғлиқ манзаралар, ҳаётини тасвирлар бу муаммога қайси жиҳатдан боғланади? Гап шундаки, ёзувчи Лолахон образи орқали ҳам табиийликни бўлиш ёки унга қарши туриш, табиий ҳис-туйғуларни «сохталаштириш» ҳам инсонга битмас туганмас мусибату фожиалар келтиришини ҳаққоний тасвирлаш орқали асарнинг яхлит эпик тафаккур тарзини яратган. Айна чоғда, ёзувчи Лолахон, Эргаш, Самад каби ўз тақдирига эга инсонларнинг руҳий оламлари ҳам бетакрор эканини, айна «ўзига хос олам»и билангина одамлар шахслик даражасини забт этишлари мумкинлигини ёзувчи Луқмон Бўрихон «Жазирамадаги одамлар»нинг руҳияти таҳлили ва тасвири орқали (гарчи асарда Зумрад каби қиёмига етмаган, фахрий кампир каби схематик образлар учраса-да...) ёритиб бера олган. Шу жиҳатлари билан ушбу роман ўзбек романнавислари шахс

фожиасининг бадий тасвирида маҳоратнинг алоҳида босқичига кўтарилиб бораётганликларидан дарак беради. Сўнги йилларда яратилаётган ўзбек адибларининг хилма-хил мавзудаги романларини таҳлил қилиш орқали китобхонлар миллатнинг дили ва тилида акс этган қувончу изтиробларни ҳис қилишлари аниқ.

**ЎЗБЕК ДРАМАТУРГИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ
БОСҚИЧИ**

АДАБИЙ ТАНҚИД ВА ПУБЛИЦИСТИКА

Истиклол даври ўзбек публицистикасининг диққат марказида замон ва замондошимиз ҳаёти, интилиш курашлари билан боғлиқ долзарб ижтимоий, маънавий-маърифий ҳамда маиший муаммолар кўндаланг турди. Бу давр публицистикасида бозор иқтисодига ўтиш масалалари билан боғлиқ муаммоларни ёритиш; халқимиз ҳаётидагина эмас, балки бутун жамиятда конун устуворлигига эришиш йўлидаги камчиликларни, «сояларни» фош қилиш; экология масалаларини дадил кўтариб чиқиш; жамиятнинг маънавий ҳаётини соғломлаштириш билан боғлиқ қатор муаммоларни таҳлил қилиш; инсоннинг руҳий, жисмоний ва маънавий соғломлиги учун кураш руҳини ифодалаш; диний оқимларга муносабат масаласини теран таҳлил қилиш етакчилик қилади.

Ёқубжон Хўжамбердиев, Мурод Абдуллаев, Жуманиёз Меликулов, Карим Баҳриев, Абдунаби Ҳайдаров сингари қатор ижодкорлар ўзларининг ўткир публицистик руҳдаги мақолалари билан жамиятимиз равнақиға тўсик бўлаётган иллатларни йўқотишға қаратилган фикр-мулоҳазаларини илғари сурганликларини кузатиш мумкин.

Хусусан, Мурод Абдуллаевнинг «Улуғ Темурға алла айтган юрт» (2006 йил, 3 ноябрь. 2-бет, 44-сон // ЎзАС) навқирон ўзбекнинг ҳам кўҳна ҳам дурдона шаҳарларидан бири – Насаф шаҳрининг 27 йиллик тўйи муносабати билан ёзилган бу мақолада обод, меъморий обидаларға бой шаҳар мисолида республикада амалға оширилган буюк бунёдкорлик ишлари ёритилган.

Шерали Турдиевнинг «Қутбиддин домла қисмати» (2006 йил, 3 ноябрь. // ЎзАС) таъқиб ва қувғинлар остида яшаган ургутлик уламо ва олим Қутбиддин домла Муҳиддиновнинг ҳаёти ва фаолиятиға оид қизиқарли мулоҳазалар, фактик маълумотлар берилган;

У.Норматовнинг «Бир асар тарихи» рукни остидаги мақоласида А.Қахҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат» асари билан боғлиқ воқеалар, адибнинг «кўргуликлари» ҳақидаги хотиралари ёзилган.

Истиклол даври ўзбек публицистикаси карвонбошларидан бири М.Абдуллаев ҳисобланади. Унинг ранг-баранг мавзудаги публицистик

мақолалари жанр раvнақига сезиларли таъсир кўрсатди, дейиш мумкин. Унинг «Дехқонбой бой бўлса...» (2006 йил, 17 ноябрь. 2-бет, 46-сон // ЎзАС) мақоласида Зангиота туманидаги «Туркистон» жамоа хўжалиги худудидаги хитойлик мутахассислар билан ҳамкорликда қурилган уч гектар майдондаги иссиқхоналарда етиштирилган бодринг, помидорлардан ташқари Хитойдан келтирилган нок, олма дарахтлар ҳам ўстириляётганлиги ҳақидаги кузатишлари ёритилган бўлиб, илғор технологиялар асосида унумдорликка интилган хўжалик аъзоларининг самарали меҳнати, изланишлари остида эзгу ният: деҳқони бой юртнинг халқини фаровон этиш мақсади ётганлиги очиб берилган. Мақолада минимал технологиялар ва ихчам ускуналарни фойдаланиш орқали юксак самарадорликка эришиш – элимизни фаровон этиш эканлиги эзгу тилак билан меҳнат қилаётган замондошларимиз тимсолида ёритилган. Журналист «Хавфни бартараф этиш мумкинми?» номли мақоласида Сарез кўли билан боғлиқ экологик муаммога жамоатчилик эътиборини қаратган. Бу кўл Амударёнинг куйи қисмида жойлашган бўлиб, шу худуддаги шаҳарлар ва 5 млн. дан ортиқ аҳоли учун катта хавф туғдираётганлиги; кўлнинг сув ҳажми ортиб бораётганлиги натижасида қатор экологик муаммолар юзага келганлиги; кўл сувини босқичма-босқич Бартанг дарёсига оқизиш муаммолари ҳақидаги муаллиф қарашлари минтақамиздаги экологик муаммолар бутун сайёрамизга дахлдор ҳаёт-мамонт масалаларига боғланиб кетишини куйиниш билан ёритган. Дарҳақиқат, бугунги экологик муаммолар фақат айрим давлатлар ёки минтақаларга дахлдор бўлмай, ер курраси ва ундаги инсоният ҳаётига тегишли масалалардир. Кўлнинг қуриши оқибатида инсоният бошига тушган фалокатларни Орол кўли мисолида эслашимиз мумкин. Табиатнинг табиий мувозанатига дахл етса, инсон бошига ҳам мислсиз фалокатлар ёғилишини Мирзачўлнинг «ўзлаштирилиши» оқибатларидан ҳам кўрдик. Журналист М.Абдуллаев ўзининг ўткир проблематик мақолалари билан ўзбек публицистикасига хос гражданлик руҳини янада чуқурлаштиришга эришаётир.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг бош муҳаррири Аҳмаджон Мелибоев газетанинг 2006 йил 24 ноябрдаги «Йўл маданияти» номли мақоласида республикамиз вилоятлари ва пойтахтимиздаги

йўлларнинг равонлигини таъминлаш учун олиб борилаётган бунёдкорлик ишлари ҳақида тўхталиб, замонавий шаҳарларни туташтирувчи замонавий йўллар йўл маданиятини эгаллаган замонавий қиёфадаги аҳоли учун эканлигини таъкидлайди. Афсуски, халқимиз орасида йўл маданиятини эгалламаган одамлар ҳам учраб туради. Бу ҳолатни замонавий транспортлар ўриндиқларидаги хилма-хил ёзувлар, автобус салонларидаги беўхшов чизиқлар, ахлат қолдиқларидан кузатиш мумкин. Хўш, бундай бузғунчиликни ким қилапти? Халқимиз ва давлатимизнинг замонавий шаҳарлар ва йўллар бунёд этиш борасидаги орзу-умидларини, сарф-харажатларини айтиш шу шаҳарларда яшаётган ҳамшаҳарларимиз яқсон этаётирлар. Бу ачинарли ва фоже ҳолатни олдини олиш учун барчамизда йўл маданиятидан ташқари маънавий маданият шаклланган бўлиши зарур.

Журналист Жуманиёз Мелиқулов ўзининг «Импортлашаётган онг ёхуд глобаллашаётган дунё муаммолари» номли мақоласида республикамизга хилма-хил воситалар орқали дунё маданиятининг кириб келаётганлигини ёритган. Муаллиф илғор илм-фан, замонавий технологиялар, ғоялар ва қарашлар билан бирга жамиятимизга миллий заминдан узоқ бўлган зарарли ахлоқ «экспорт» қилинаётганлигидан қуюниб фикр юритади. Хилма-хил телевизион сериаллар ёки адабиётлар орқали миллатимизга ёт бўлган ахлоқий қарашларнинг кенг ёйилаётганлиги ташвишланарли ҳолдир. Бугунги кунда Ўзбекистонни ўзига хос ва ўзига мос тараққиёт йўлидан дадил бормоғи учун ғаразли экспортлардан миллат онгу тафаккурини ислоҳ қилиш лозимлиги, ҳар бир инсон қалбининг эзгуликларга йўғрилишида юзаки тақлид эмас, қалбнинг ислоҳга юз тутиши муҳим эканлиги рўй-рост ёритилган. Бундай мақолалар бугунги ўзбек публицистикасининг тараққиёт хусусиятларини белгилаб берди, дейишга ҳақлимиз. Публицистика жанри ҳам барча адабий жанрлар қатори ҳаётимизни ранг-баранг жиҳатлардан тадқиқ этиб, тараққиётимизга йўл очувчи салмоқли фикр-мулоҳазаларни илгари сураётганлиги билан диққатга сазовор.

АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА АДАБИЙ ТАНҚИД

Адабий танқид ҳозирги адабий жараён билан ҳамнафасликда шиддат билан ривожланиб бораётганлигини яратилаётган илмий рисолалар, адабий танқидий мақолалар, адабий портретлар ва тадқиқотлар орқали кўришимиз мумкин. Ҳозирги ўзбек шеърляти, насри ва драматургиясининг тараққиёт тенденциялари, етакчи тамойиллари қатор ўзбек мунаққидлари томонидан ҳар томонлама чуқур ўрганилаётганлигини У.Норматов, Б.Назаров, Н.Худойбергандов, А.Расулов, Қ.Йўлдошев сингари олимларнинг яратган қатор рисолалари орқали кузатамиз.

Устоз мунаққидлардан О.Шарафуддиновнинг «Ижодни англаш бахти» (2004), «Довондаги ўйлар» (2004) каби рисолалари; профессор У.Норматовнинг «Қодирий боғи» (1994), «Қаҳҳорни англаш машаққати» (2000), «Умидбахш тамойиллар» (2001), профессор А.Расуловнинг «Танқид, талқин, баҳолаш» (2006), «Илму ғарибани кўмсаб» (1998), «Истеъдод ва эътиқод» (2000); профессор Б.Саримсоқовнинг «Бадийлик асослари ва мезонлари» (2004); И.Ҳаққуловнинг «Бадий сўз шукуҳи» (?), «Занжирбанд Шер қошида» (?), «Шеърлят руҳий муносабат» (?), «Тасаввуф ва шеърлят» (?), «Абадият фарзандлари» (?), «Ирфон ва идрок» (?), «Тасаввуф сабоқлари» (?), «Аҳмад Яссавий» (?), «Ким нимага таянади» (2006) каби қатор илмий рисолалари мустақиллик даврида яратилди. Адабиётшунос олимлар Н.Раҳимжонов, Б.Каримов, И.Мирзаев, С.Содиқов, А.Улуғов ҳам ҳозирги адабий жараённинг долзарб муаммоларини ўрганувчи илмий тадқиқот ишлари, монография, адабий танқидий мақолалари билан ҳозирги ўзбек

танқидчилиги равнақига ҳисса қўшиб келаётирлар. Хусусан, адабиётшунос И.Ғаниев «Фитрат ва фитратшунослик» масалаларини ўрганиб, бу соҳада сезиларли натижаларга эришаётган бўлса, олим Д.Қуроноф Чўлпоннинг поэтик маҳоратини ўрганувчи фундаментал тадқиқотларини яратди; И.Мирзаев «Ҳозирги ўзбек прозасида янги бадиий тафаккур ва тараққиёт тамойиллари» (1991); А.Раҳимов «Ўзбек романи поэтикаси» (1993); Ҳ.Болтабоев «XX аср бошлари ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси» (1996); С.Содиқов «Абдулла Қаҳҳор ижоди ва адабий танқид» (1997); Б.Йўлдошев «Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида услуб ва маҳорат муаммолари» (2000); Б.Каримов «XX аср ўзбек адабиётшунослигида талқин муаммоси» (2002) каби йирик тадқиқот ишларини яратдилар.

Ҳозирги адабий танқид диққат марказида ёзувчи шахси ва ижодкорнинг бурчи масалалари таҳлил қилинмоқда. Республика матбуотида Э.Воҳидов, А.Орипов, Ҳ.Дўстмуҳаммад, П.Қодиров, Назар Эшонқул, Баҳром Рўзимухаммад, Ислон Ҳамро каби ижодкорлар ҳозирги адабий жараён теварагидаги бахсларда иштирок этиб, ўз мулоҳазаларини билдирганликлари қувонарли ҳолдир. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида мунтазам равишда ёшлар шеърляти, насри муаммолари, ҳозирги ўзбек ҳикоя ва қиссаларига хос услубий йўналишлар тўғрисида «Давра суҳбатлари» ўтказилдики, бундай бахслар жараёнида ҳозирги адабий жараён муаммолари у ёки бу даражада таҳлил қилинди, хулосалар чиқарилди.

Профессор У.Норматов томонидан яратилган «Умидбахш тамойиллар» номли илмий ва адабий танқидий рисолада ўзбек насрига хос ўсиш-ўзгаришлар чуқур таҳлил қилинган. Зотан, мустақилликка эришилгандан кейинги барча соҳалардаги каби бадиий ижоддаги изланишлар натижалари истиқлол талабларига мувофиқ ҳаққоний ёритилмаса, тараққиётнинг бутун Дуне андозаларига мос, бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик жамият қуриш томон йўли, мақсадлари бесамар бўлиши мумкин. Шу боис, Хуршид Дўстмуҳаммад адабий жамоатчилик диққатини ижодкор шахсига,

унинг бугунги жамиятимизда тутган ўрнига, мавқеига қаратганлиги бежиз эмас.¹

Ислом Ҳамро эса замонамиз қаҳрамонлари образлари публицистик асарларда, очеркларда ҳаққоний, ҳаётий бўлиши, «сохта пафосларга ўралмай» тирик инсонлардай тасвирланиши, уларнинг ички дунёси, рухияти теран бадиий таҳлилдан ўтказилиши зарурлигини ўринли таъкидлаган эди.

Яхши биламизки, адабий танқиднинг тақриз, адабий шарҳ, адабий биографик очерк, адабий портрет, бадиа, муаммоли мақола сингари жанрлари мавжуд. Айни чоғда, танқидда қадимдан урта услубий йўналиш бўлган: фалсафий, илмий публицистик ва шоирона. Бугунги кунда ана шу барча услубий йўналишлар ўзбек танқидчилиги теварагида адабий жараённинг муҳим муаммоларини таҳлил ва талқин қилишга йўналтирилганлиги билан диққатга сазовор.

Таниқли танқидчи, ф.ф.д., профессор Норбой Ҳудойберганов мустақиллик даври ўзбек адабиёти, хусусан, танқидчилиги тараққиёти билан боғлиқ муаммоларни таҳлил қилиб: «Танқидчи ҳеч қачон ёзувчи ва бадиий ижод савиясини оширишга қодир эмас, бундай вазифани бажаришга сафарбар этилмайди, фақат таъсир кўрсатиши мумкин», - деган фикрни илгари суриб, мустақиллик даври ўзбек танқидчилигининг адабий жараёнга, бадиий ижод равнақига таъсири сезиларли даражада эмаслигини куюниб ёзади. Бугунги адабий танқид «ҳар йили бир неча юзлаб эмас, минглаб шеърлару дostonлар, ҳикоялар, қиссалар, ҳатто романларни дўндириб, уларнинг аксариятини ҳам пойтахтдаги ҳам вилоятлардаги нашриётларда; шунингдек, ҳозир республикамизда чиқаётган саккиз юзга яқин газеталар, журналларда чоп этиётгани-ю, пировардида бу борадаги сифатни эмас, фақат сонун миқдорни ривожлантираётгани...» каби салбий ҳолатга таъсир кўрсата олаётими? – деган ҳақли саволни кўндаланг қўйиб, бу борада жиддий мулоҳаза юритиш вақти аллақачон етганлигини тўғри таъкидлайди¹.

¹ Х.Дўстмуҳаммад. ЎзАС. 2001 йил, 2 март сони.

¹ Ҳудойберганов Н. Мехру-муҳаббат йўлларида. –Т.: Янги аср авлоди, - 2001. 30-31-бетлар.

Шунга карамай, адабий танқид адабий жараён муаммоларин баҳоли кудрат тадқиқу таҳлил қилишга интилиб келаётганлигини ЎзАС газетасининг 2005 йил май сонидаги, «Жаҳон адабиёти» журналі саҳифаларида 2005-2006 йилларда бўлиб ўтган баҳс-мунозаралар мисолида кузатиш мумкин.

Ҳозирги ўзбек насри билан боғлиқ муаммоларни таҳлил қилиб мунаққид У.Норматов қуйидаги қарашларини баён қилди: «Ҳозирги насримиз ривожини билан боғлиқ мунозарали масалалар кўп. Айниқса, насрдаги анъанавийлик ва модернизм муаммоси қизғин тортишувларга асос бўлмоқда. Сўнгги йилларда прозага бағишланган бирорта муҳокама, давра суҳбатларида бу мавзу четлаб ўтилганини билмайман... Шуниси қувонарлики, бу баҳс-мунозараларда мустабид тузум даврида бўлгани каби масалага ғоявий-сиёсий тус бериш ҳоллари йўқ энди! Бадиий асар қиммати қайси йўналиш – анъанавий ёки модернизм шаклида яратилганида эмас, балки у чинакам санъат намунаси даражасига кўтарилган ёки кўтарилмаганлиги билан белгиланади... анъанавий реализм имкониятлари ҳали тугаган эмас, қолаверса, реализм ҳудудлари чексиз, унинг бағри жамики янгиликларга, дадил изланишларга кенг очик»².

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлаётирки, истиқлол даври ўзбек танқидчилигида бадиий асарларнинг санъат асари сифатидаги кадр-қимматини юксалтириш; ижодкорларнинг бу борадаги масъулиятларини ошириш; реализм бағрида униб ўсаётган янги йўналишдаги услубий изланишларни ҳаққоний таҳлилу тадқиқ қилиб қўллаб қувватлаш; ўзбек шеърини ва насрига хос янгиликларни жараёнларини таҳлил қилиб, яратилаётган асарларнинг фазилатлари билан бир қаторда камчиликларини ҳам ёритиш тенденцияси етакчилик қилмоқда¹. Айни чоғда ўзбек мунаққидлари ёш истеъдодларни асраб-авайлаш, услубининг такомиллашувига таъсир кўрсатаётган ижобий ва салбий ҳолатларни ҳам

² Норматов У. Умидбахш тамойиллар. –Т.: Маънавият. 2000. 62-66-бетлар.

¹ Қозокбой Йўлдош. Ёниқ сўз. Адабий ўйлар. –Т.: Янги аср авлоди. 2006.

хаққоний ва асосли тарзда очиб бераётирларки, бу ҳам ҳозирги адабий жараён ва бутун ўзбек адабиёти равнақиға ўз таъсирини ўтказмоқда.

ТАВСИЯ ЁИЛИНУВЧИ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. - Тошкент.: Ўзбекистон. 2000.
2. Каримов И. А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. 10-том. Тошкент: «Ўзбекистон», 2002.
3. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I Жилд. Тошкент: «Ўзбекистон», 1996.
4. Баркамол авлод орзуси. Тошкент:, Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1998.
5. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент:, 1994.
6. Адабиёт назарияси. Икки томлик. II том. Тошкент:, «Фан», 1979.

7. Бобоев Т. Шеър илми таълими. Тошкент:, «Ўқитувчи» 1996.
8. Маънавият юлдузлари. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги нашриёт, 1999.
9. Миллий истиқлол Юяси; асосий тушунчаси ва тамойиллар. Тошкент: 2001.
10. Мирқосимова М.М. Ҳозирги ўзбек шеърятининг таракқиёт тенденциялари. Илмий тўплам. –Т.: 2007.
11. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. –Т.: Маънавият. 2000.
12. Норматов У. Тафаккур ёдуси. Мирзо Улуъбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети. –Т.; 2005.
13. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент:, «Ўқитувчи», 1980.
14. Комилов Т. Тафаккур карвонлари Тошкент:, 1999.
15. Каримов Ҳ. Истиқлол даври шеърятини. Тошкент. «Зарқалам». 2005.
16. Йўлдошев Ғ. Ёниқ сўз. Адабий ўйлар. –Т.: Янги аср авлоди. 2006.
17. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. Тошкент:, «Фан», 1981.
18. Тўйчиев У. Ўзбек шеър системалари. Т., «Фан», 1981.
19. Тўйчиев У. Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси. –Т.: Фан, 1966.
20. Рустамов А. Кофия нима? Тошкент:, «Фан», 1976.
21. Расулов А. Танқид, таҳлил, талқин. –Т.: Фан. 2006.
22. Ражабов Д. Бадиий образ ва ритм //Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент., 1999.
23. Шукуров Н., Ҳотамов Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. («Шеър тузулиши» боби) Тошкент:, «Ўқитувчи», 1964.
24. Шукуров Н., Ҳотамов Н. ва бошқалар. Адабиётшуносликка кириш. («Шеър тузулиши» боби) Т., «Ўқитувчи нашриёти», 1964.
25. Худойбергганов Н. Меҳру муҳаббат йўлларида. –Т.: Ёзувчи. 2003.
26. Худойбергганов Н. Дилу тил сеҳри. –Т.: Ёзувчи. 2001
27. Ҳамдамов У. Бадиий тафаккур тадрижи. –Т., Янги аср авлоди, 2002.
28. Жамол Камол. Лирик шеърят. Т., «Фан», 1970.

29. Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т., Шарқ, 2004.
30. Ёуронов Д. Адабиётшунослик асослари. – Андижон: 2005.
31. Ёуронов Д. Истиклол дарди. – Т., Янги аср авлоди, 2000.
32. Ёўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. Т., Адабиёт ва санъат, 1994.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ	3-4
ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ	
5-26	
ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ДОСТОНЛАРИНИНГ БАДИИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ	
ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК НАСРИНИНГ ЖАНР ВА УСЛУБ ХУСУСИЯТЛАРИ	
27-71	
ЎЗБЕК ЁИССАЛАРИГА ХОС ҚАҲРАМОН ЯРАТИШ ТАМОЙИЛЛАРИ	
72-128	
ЎЗБЕК РОМАНЛАРИДА ШАХС ФОЖИАСИНИНГ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ	
129-133	
ДРАМАТУРГИЯ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ	
133-	
АДАБИЙ ТАНҚИД ВА ПУБЛИЦИСТИКА	
АДАБИЙ ЖАРАЁН ВА АДАБИЙ ТАНҚИД	
ТАВСИЯ ЁИЛИНУВЧИ АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	98-100

